

Сабадаш Віктор Володимирович,

*к.е.н., доцент, доцент кафедри економіки Сумського державного університету,
заступник директора Науково-дослідного інституту економіки розвитку
МОН і НАН України*

Конфлікти у природокористуванні: витоки еколого-економічних протиріч, конфліктні чинники, процедури врегулювання

Вступ

Поступальний розвиток і стале зростання в соціально-економічних системах тісно пов'язані із конфліктами. Посилення їх ролі і значимості у розроблюваних стратегіях розвитку є особливо актуальним у періоди економічних, науково-технологічних і соціокультурних трансформацій суспільства. За своєю природою, характером і особливостями конфлікт може бути економічним (конфлікт економічних інтересів), політичним (конфлікт політико-правових систем), соціальними (конфлікт суспільних відносин), екологічним (конфлікт з приводу володіння, розпоряджання природним ресурсом), культурно-релігійним, ін. Найбільш значущим і таким, що має суттєвий вплив на тенденції і напрями розвитку соціально-економічних систем є конфлікт економічних інтересів, який в останні десятиріччя набуває чітких рис ресурсних протиріч (Полтерович, 2007; Лон, 2007).

Необхідною умовою формування засад сталого розвитку, включаючи забезпечення еколого-економічної безпеки та зростання соціальних стандартів є збереження існуючого стану і якості довкілля та поступове їх покращання. Однак вже сьогодні екосистеми відчувають досить серйозний вплив чинників обмежуючого характеру (Прогноз, 2006, с. 117–119], які становлять суттєві загрози ресурсній безпеці держави і ефективному вирішенню завдань сталого соціально-економічного розвитку. Досить часто екологічні і соціально-економічні проблеми, пов'язані із залученням (використанням) природних ресурсів, виступають «каталізатором» екологічних конфліктів (ЕК) (Understanding, 2004).

Відзначаючи важливість ресурсної безпеки у загальній системі економічної безпеки держави, слід зазначити, що посилення глобалізаційних тенденцій у світогосподарських зв'язках, поглиблення інтеграційних процесів, поширення постіндустріального технологічного укладу в економічних системах, стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, технологічних і освітніх інновацій, загострення екологічних проблем продукують нові науково-технологічні виклики і соціо-еколого-економічні загрози розвитку національних економік. Поступове зростання конфліктного потенціалу якісно нових загроз спонукає до пошуку адекватних забезпечуючих механізмів і інструментарію розв'язання соціо-еколого-економічних протиріч і забезпечення необхідного для сталого розвитку як держав, так і окремих їх регіонів (територій) рівня економічної безпеки. Саме з цих позицій доцільним і необхідним, на наше переконання, є залучення процесів ефективного ресурсовикористання до процедур прийняття еколого-економічних рішень, спрямованих на суттєве скорочення втрат ресурсів, перш за все, екологічних – водних, земельних, лісових, мінеральних, біологічних. Таким чином, актуальним і невідкладним завданням формування економіко-соціальних стратегій розвитку національного господарства у відповідності із принципами сталого розвитку є удосконалення через економічні і правові механізми політики раціонального природокористування, особливо узгодження її регіональних, національних і міжнародних аспектів.

Питання методології формування ефективної системи еколого-економічних відносин, управління природокористуванням на макро- і мікрорівнях, проблеми розв'язання еколого-економічних протиріч і розподілу соціальних, екологічних, економічних ефектів у системі «суспільство – економіка – довкілля» займають чільне місце у дослідженнях провідних вітчизняних і закордонних науковців: О.Ф. Балацького, Б.В. Буркинського, О.О. Веклич, К.Г. Гофмана, Р. де Грута, Б.М. Данилишина, А. Ендреса, Г.В. Косова, Р. Коуза, В.С. Кравціва, Л.Г. Мельника, В.С. Міщенко, Р.О. Перелета, І.М. Потравного, М.Ф. Реймерса, О.М. Теліженка, С.К. Харічкова, Л. Хенса, М.А.

Хвесика, Є.В. Хлобистова, М. Янга, О.М. Яницького та ін.

Відзначаючи значні наукові здобутки, слід констатувати, що конфліктний потенціал сфери природокористування, який формується під впливом сучасних тенденцій ресурсовикористання, потребує поглибленого дослідження і вивчення з огляду на можливість залучення ефективного еколого-економічного інструментарію врегулювання ЕК.

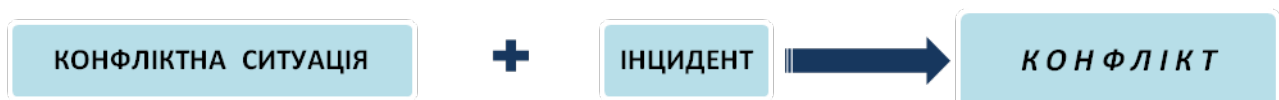
1. Конфлікт як соціальний феномен

Дослідження природи конфліктів взагалі і екологічних конфліктів зокрема потребують, перш за все, чіткого визначення основних дефініцій і категорій, їх змісту, взаємозв'язків, ролі і місця у механізмах взаємодії.

На нашу думку, конфлікт як складний і багатогранний феномен, доцільно розглядати із таких позицій.

1. *Конфлікт як соціальне явище* є поширеною формою взаємодії соціальних суб'єктів у сучасному складному світі: індивідуумів, соціальних груп, етнічних спільнот, держав, їх об'єднань, які переслідують свої цілі і інтереси. Причинами конфлікту (або його мотивами) можуть бути політичні, економічні, соціальні, **екологічні**, культурні, етнічні, релігійні та інші протиріччя. Саме протиріччя (об'єктивні чи суб'єктивні) є основою конфлікту, незважаючи на досить різні підходи до визначення поняття «конфлікт» та неоднозначність його трактування спеціалістами-конфліктологами у науковій літературі і публіцистиці.

У загальному вигляді схема розвитку конфлікту є такою:

Під конфліктною розуміється ситуація відкритого або прихованого протистояння двох або більше сторін-учасниць, кожна з яких переслідує свої цілі і має мотиви та відповідні засоби (способи) вирішення проблеми (суперечки).

Інцидент розглядається як дія або сукупність дій учасників конфліктної ситуації, що провокують різке загострення суперечності і початок боротьби між учасниками.

Найбільш загальний підхід до визначення поняття «конфлікт» базується на розумінні його як протиріччя, а саме – соціального протиріччя.

Різноманіття мотивів, форм, функцій, рівнів конфліктів і обумовлює проблему чіткого визначення дефініції та створення типології (класифікації) конфліктів. Кожний із авторів викладає свою точку зору, своє розуміння поняття «конфлікт», часто визначаючи за основу джерело (предмет) конфлікту: проблеми влади або першості, володіння цінностями, конкуренцію, несумісність позицій або антагоністичні стосунки тощо. Пояснити це можна як складною природою самого феномена конфлікту, так і особливостями авторської інтерпретації.

Визначення «конфлікту», найбільш поширені у науковій літературі, подано у табл. 1 нижче.

Серед інших визначень поняття «конфлікт» доцільно навести такі:

- зіткнення двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії;
- усвідомлення на рівні людини, соціальної групи або ширшої спільності суперечності процесу взаємодії і відносин, відмінностей і несумісності інтересів, ціннісних оцінок і цілей, як осмислене протистояння;
- відсутність згоди між двома або більше сторонами, які можуть бути конкретними особами або групами; кожна сторона робить все, щоб була прийнята її точка зору або мета, і заважає іншій стороні робити те ж саме.
- Таким чином, узагальнюючи основні підходи до визначення категорії «конфлікт», відзначимо:
  - 1) соціальні витоки його причин (мотивів);
  - 2) обов'язкову присутність протиріччя як чинника конфлікту;
  - 3) можливість застосування однією або декількома сторонами конфлікту насильницьких методів для досягнення своїх цілей.

Таблиця 1 – Перелік дефініцій поняття «конфлікт»

(складено за (Балабанова, 2007, с. 42-43))

№	Автор(и)	Визначення
1	2	3
1	Скибицька Л.І.	Зіткнення протилежних інтересів, сил, поглядів
2	Пірен М.І.	Зіткнення протилежно-направлених цілей, інтересів, позицій, думок суб'єктів взаємодії. Відкрите протистояння як наслідок взаємовиключних інтересів і позицій. Суперечність, яка виникає між людьми у зв'язку з рішенням тих або інших питань соціального та особистого життя. Суперечність, яку важко вирішити і яка пов'язана з гострими емоційними переживаннями
3	Пірен М.І., Уткін З.	Конфліктна ситуація плюс інцидент
4	Пірен М.І., Скибицька Л.І.	Психологічна несумісність сторін, які мають несумісні цілі та інтереси. Прагнення однієї сторони укріпити свою позицію, а інша сторона протестує проти неправильної оцінки її діяльності
5	Уткін З.	Зіткнення протилежних позицій, думок, оцінок та ідей, які люди намагаються вирішити за допомогою переконання або дій на фоні прояву емоцій
6	Ложкін Г.В.	Зіткнення різноспрямованих сил (цінностей, інтересів, поглядів, цілей, позицій) суб'єктів-сторін взаємодії. Адаптаційна реакція системи на неспецифічне обурення зовнішнього середовища, яке відбувається шляхом перебудови структури системи.
7	Вишнякова Н.Ф.	Виникнення суперечностей, що важко вирішуються, зіткнення протилежних інтересів на ґрунті суперництва, відсутності взаєморозуміння із різних питань, пов'язаних з гострими емоційними переживаннями
8	Ворожейкін І.Є., Кібанов О.Я., Захаров Д.К.	Нормальний прояв соціальних зв'язків і відносин між людьми, спосіб взаємодії при зіткненні несумісних поглядів, позицій та інтересів, протиборство двох або більше сторін, які взаємопов'язані, відстоюють свої цілі
9	Анцупов О.Я., Шипілов О.І.	Найгостріший спосіб вирішення значущих протиріч, що виникають у процесі взаємодії, який полягає в протидії суб'єктів конфлікту і звичайно супроводжується негативними емоціями
10	Балабанова Л.В., Савельєва К.В.	Виникнення суперечностей, зіткнення протилежних інтересів, які важко вирішити, на ґрунті суперництва, відсутності взаєморозуміння з різних питань, пов'язаних з гострими емоційними переживаннями
11	Корзун В.А.	Конфликт – всякое столкновение интересов, перешедшее в открытую, но не обязательную силовую фазу, когда участник выдвигает взаимно противоречащие или взаимоисключающие требования, бескомпромиссное отстаивание которых означает нанесение ущерба другой стороне

2. Конфлікт як цілісний процес складається з послідовних стадій, характеризується динамікою і розвивається у певних межах (рис. 1). В.М. Кудрявцев (В.Н. Кудрявцев) говорить про соціальний конфлікт, «... имея в виду процесс, в котором два (или более) индивида или группы активно ищут возможность помешать друг другу достичь определенной цели, предотвратить удовлетворение интересов соперника или изменить его взгляды и социальные позиции» (Юридическая, 1995, с. 7).

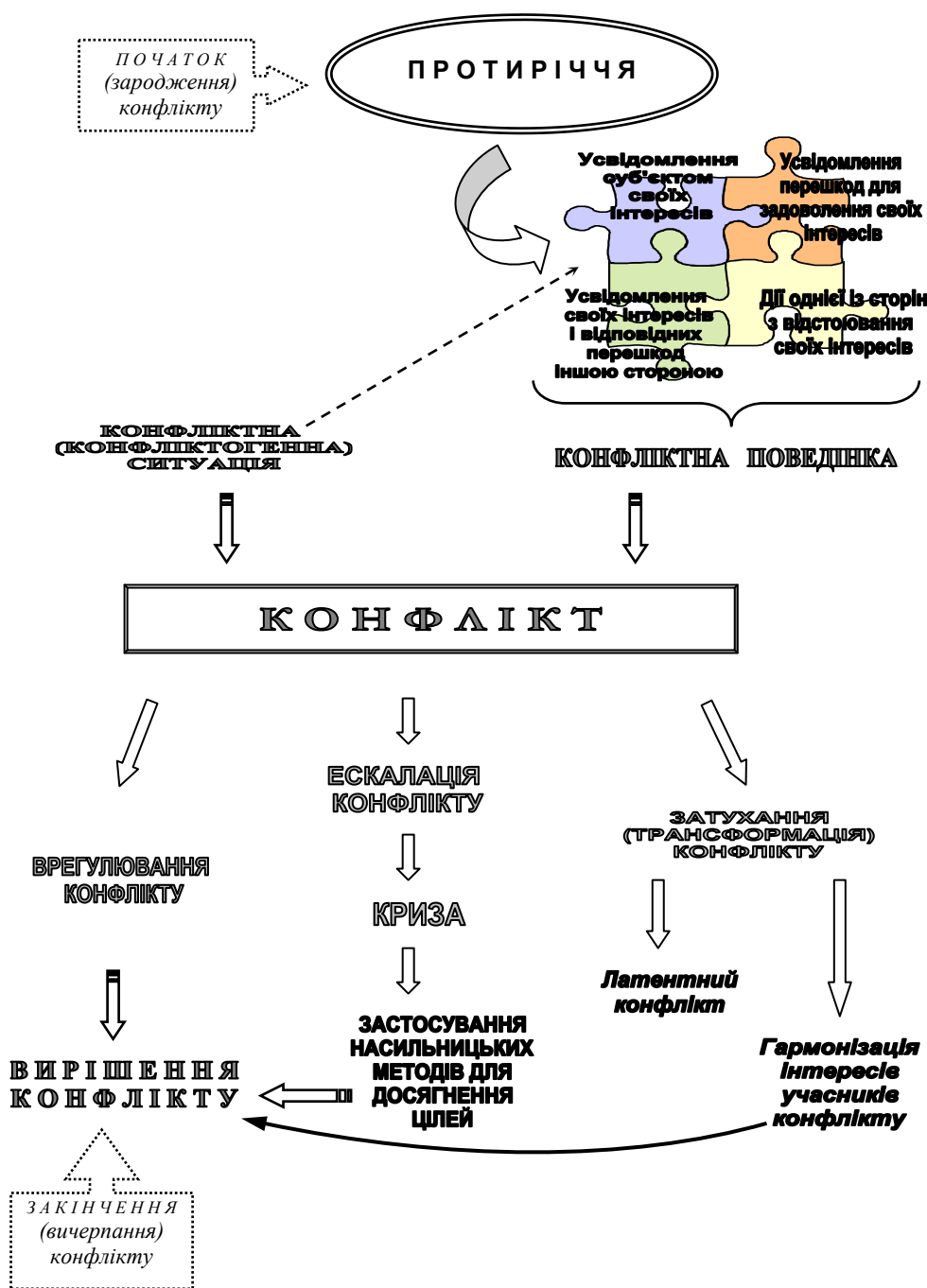

Рисунок 1 – Процес розвитку конфлікту

Процес розвитку конфлікту зазвичай включає три основні стадії:

1) латентну (передуючу конфлікту) – стадію, на якій конфлікт характеризується усіма елементами, за винятком зовнішніх дій. Головна особливість стадії – наявність необхідної умови для конфліктної ситуації – протиріччя;

2) відкритого конфлікту, коли конфліктна ситуація спонукає одну або декілька сторін вдатися до конфліктної поведінки: перешкоджання досягненню супротивником його цілей та/або забезпечення досягнення своїх власних інтересів. Характерною особливістю таких дій може бути ескалація конфлікту – наростання гостроти і розмаху конфліктних дій, обумовлене загостренням між протиборчими сторонами. Результатом ескалації можуть бути:

⇒ у випадку несумісних інтересів та бажанням домінувати аж до знищення супротивника насильницькими методами або завдання йому фізичної шкоди – локальні збройні конфлікти, війна, терор тощо (зазвичай такий розвиток конфлікту має місце, коли одна із сторін конфлікту володіє явними перевагами у ресурсах, силі, конкурентній позиції);

⇒ в іншому випадку, за обопільною готовністю сторін до взаємних поступок, пошуку компромісу та співпраці, конфлікт переходить до заключної стадії:

3) вирішення конфлікту, після чого він вважається сторонами вичерпаним. Управління та врегулювання конфлікту забезпечується залученням та практичним застосуванням різних стратегій, прийомів, методів.

Закінченням конфлікту прийнято вважати припинення дій всіх сторін конфлікту, незалежно від мотивів і причин, які до цього спонукали.

Таким чином, наведена послідовність розвитку конфлікту – від неповного до повного, із подальшим його вирішенням – характеризується якісними змінами у основі і динаміці протікання конфлікту, можливими змінами складу його учасників, масштабністю та інтенсивністю протистояння тощо. Однак соціально-економічним системам на противагу згаданому вище поступальному розвитку конфлікту властивий також і низхідний розвиток (затухання)

конфлікту – трансформація повного або неповного явного (відкритого) конфлікту в латентний (прихований) чи гармонійні стосунки сторін (див. рис. 1). Прикладом можуть слугувати конфлікти, які, виникнувши одного разу, у подальшому або консервуються (стають латентними), не зникаючи, або процес їх урегулювання увінчався повною згодою зі спірних питань, усунувши сам предмет конфлікту (протиріччя).

Для чіткого усвідомлення природи конфлікту, виокремлення його як об'єкту дослідження важливим є визначення меж конфлікту, а саме зовнішніх обмежень у просторі і часі. Доцільно розглядати у зв'язку з цим такі аспекти: просторовий, часовий та системний.

Просторові межі конфлікту визначають територію, яка залучена до конфлікту. Таке чітке визначення важливе, по-перше, для виявлення дійсних учасників конфлікту, особливо у випадку міжнародного конфлікту, по-друге, просторові межі впливають на вибір методів (способів) і можливостей розв'язання конфлікту.

Часові межі конфлікту визначають тривалість конфлікту, одночасно встановлюючи його контрольовані точки – початок і закінчення (див. рис. 1). В залежності від стадії: початок конфлікту, його розвиток (продовження), трансформація в інші форми протистояння або завершення (розв'язання), є можливим надання правової і юридичної оцінки діям (або бездіяльності) учасників конфлікту на певний момент часу, особливо у разі зміни складу учасників конфлікту.

Конфлікт, як ми відзначали раніше, відбувається в системі (соціальній групі, корпоративному об'єднанні, державі, міжнародній спільноті), як упорядкованій множині елементів, взаємопов'язаних між собою і утворюючих цілісну єдність, якій притаманні складні і багатоманітні зв'язки. З огляду на це та соціальне коріння конфлікту, системний підхід найбільш повно і адекватно відповідає завданням дослідження його природи.

І.К. Бистряков, досліджуючи проблеми збалансованості в управлінні складними системами, визначає важливість системного підходу в сфері

економіки природокористування і охорони довкілля: «принципы управления ... должны опираться на опыт теоретических и практических разработок в области экономики природопользования и охраны окружающей среды, а также на теорию и методологию системного анализа процессов и структур в сопредельных областях научных знаний, включая географию, социологию, биологию, экологию, территориальное проектирование» (Быстряков, 2001, с. 51-52).

Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо важливість внутрішньосистемного аспекту дослідження конфлікту з точки зору: 1) виокремлення саме конфліктуючих сторін із усього кола залучених до конфлікту; 2) управління конфліктом.

Внутрішньосистемні межі конфлікту дозволяють також зорієнтувати дії його сторін на запобігання руйнуванню системи (якщо це необхідно).

3. *Конфлікт як результат дії або бездіяльності*: конфліктна ситуація не обов'язково може бути викликана діями однієї або декількох сторін. У багатьох випадках бездіяльність (свідома або несвідома) провокує конфлікт, наприклад, нехтування державою екологічними інтересами окремих громадян чи суспільства в цілому; свідоме блокування однією із країн співпраці з врегулювання екологічних проблем транскордонного забруднення.

Слід зазначити, що у науковій літературі, публікаціях, засобах масової інформації широке використання знайшли терміни «інцидент», «протистояння», «боротьба», «криза», «суперечка» як синоніми конфлікту.

Зважаючи на різноманіття конфліктів, відмінності у їх визначенні та особливості методологічного характеру, вважаємо за доцільне запропонувати таку дефініцію конфлікту, яка б поєднала всі його види. Це дозволить у подальшому уникнути стилістичних і семантичних розбіжностей у тлумаченні поняття «конфлікт» стосовно тематики дослідження і дасть змогу використати системний підхід для детермінації (дослідження природи) ЕК, його предмету, динаміки, методів врегулювання та типології.

Узагальнивши попередні наукові напрацювання і відомості літературних джерел, долучивши сучасні тенденції, у подальшому під **конфліктом** ми пропонуємо розуміти ситуацію несумісних або ворожих інтересів, у якій одна або більше сторін переслідують або загрожують переслідувати свої цілі і інтереси (економічні, соціальні, екологічні тощо) за допомогою обраних механізмів і методів впливу, в тому числі і насильницьких.

Наведене визначення, на нашу думку, відображає необхідні властивості, притаманні будь-якому конфлікту.

Характеризуючи конфлікт, слід виокремити наступні основні його риси. По-перше, поширеність конфліктів: вони іманентні суспільству, є невід'ємним елементом розвитку суспільства і індивіда. Із розвитком суспільно-економічних відносин кількість, інтенсивність і характер протікання конфліктів постійно зростають. Поряд із політичними, соціальними, діловими, воєнними, економічними конфліктами виникають нові, як то інформаційні, ресурсні (екологічні), спричинені сучасними тенденціями і особливостями соціально-економічного розвитку, насамперед, поступовою трансформацією технологічних укладів від індустріального до постіндустріального і наступних. Конфліктний потенціал досить часто є тією рушійною силою, яка спонукає до пошуку інноваційних рішень (політичних, соціальних, господарських, технологічних, бізнесових тощо). Серед прибічників «позитивізму» конфлікту – класик конфліктології, німецький соціолог Ральф Дарендорф, а також Льюїс А. Козер (Coser, 1956) та представники сучасної школи менеджменту.

По-друге, будь-який конфлікт має імовірнісний характер виникнення і протікання, тобто дії і рішення сторін-учасників конфлікту не є жорстко детермінованими, їм притаманна невизначеність, внаслідок чого і сам результат конфлікту є непередбачуваним. Це пояснюється суб'єктивним характером конфлікту (природа конфлікту визначається людським чинником), як явища (процесу), оскільки частіш за все жоден із його учасників не в змозі спрогнозувати дії іншого і передбачити його рішення. Окрім того, невизначеність у прийнятті рішень однією стороною конфлікту пояснюється

залежністю від поведінки і дій іншої сторони (інших сторін), залучених у конфлікт, в умовах відмінності цілей і неспівпадіння інтересів.

По-третє, незважаючи на імовірнісний характер протікання конфлікту внаслідок непередбачуваності дії і рішень сторін, конфлікт – прогнозований процес, яким можливо і доцільно управляти, корегувати його протікання, керувати можливими результатами і наслідками. Оскільки протиборство (протистояння) відбувається у соціумі, учасники конфлікту, декларуючи протилежні цілі і переслідуючи різні інтереси, мають аналізувати ситуацію, вибудовувати тактику і стратегію поведінки, розроблювати плани, втілювати їх в конкретні рішення, вносити за необхідності корективи. Науковий доробок даного напрямку досліджень є досить суттєвим. Так, починаючи із середини ХХ ст., коли Дж. фон Нейман і О. Моргенштерн в роботі «Теорія ігор і економічна поведінка» (Фон Нейман, 1970) сформулювали принципи наукового аналізу дій і рішень у конфліктних ситуаціях, математичний апарат, який спирається на теорію ігор¹, пошуку оптимальної поведінки суб'єктів для широкого кола конфліктів постійно розширюється і удосконалюється. Наприклад, можна навести дослідження Нобелівського лауреата у галузі економіки Томаса Шеллінга «Стратегія конфлікту» (Стратегія, 2007), присвячене побудові теорії стратегічної поведінки для ситуації формально рівноправних учасників, інтереси яких частково співпадають, а частково – конфліктні; роботи Лефевра В.О. і Смоляна Г.Л., зокрема «Алгебра конфлікту» (Лефевр, 2007; Лефевр, 1967; Смолян, 1967), Вентцеля Є.С., Оуена Г., ін.

2. Методологічні підходи до детермінації екологічного конфлікту

Формування ефективної системи природокористування і впровадження принципів сталого розвитку у практику суспільних відносин потребують удосконалення концепції природокористування. У першу чергу це стосується розуміння складності і багатоаспектності глобальних еколого-економічних проблем:

---

¹ Математична дисципліна, яка займається моделюванням взаємодії людей з різними інтересами.

– чи взаємопов'язані деградація навколишнього природного середовища, соціально-політична нестабільність і національна безпека?

– чи у змозі співпраця і узгоджені спільні дії з розподілу (використання) природних ресурсів та захисту довкілля сприяти вирішенню проблем сталого розвитку?

Підходи до детермінації екологічного конфлікту. Як соціальне явище, ЕК виникають протягом усієї історії існування системи відносин «суспільство – довкілля – економіка» і мають такі характерні риси:

- з одного боку, екологічний конфлікт має такі ж сутнісні риси та механізм розвитку, як і будь-який соціальний конфлікт;

- з іншого – має специфічні особливості, притаманні тільки екологічному конфлікту. Це, перш за все, такі:

- предмет ЕК (основна причина, протиріччя конфлікту);
- об'єкт ЕК;
- процес виникнення, розвитку (протікання) і розв'язання ЕК;
- наслідки ЕК.

Важливою фундаментальною проблемою вивчення ЕК є його детермінація, пов'язана із дослідженням його природи та визначення таких характеристик як предмет, об'єкт, динаміка, типологія та методи врегулювання.

Загальнофілософську категорію детермінації стосовно теорії конфлікту застосовуватимемо для розуміння об'єктивної і суб'єктивної обумовленості конфлікту, використовуючи головний підхід детермінації – як безпосередню причинну обумовленість конфлікту, так і опосередковано діючу. Однак, аналізуючи виникнення конфлікту, не можна не враховувати дію комплексу чинників, які не мають причинного характеру. На переконання І.К. Бистрякова, «в естествонаучном плане экологические проблемы следует рассматривать в полииерархической и многоуровневой системе взглядов на природу, подчиненной законам специфической системной организации, включающей различные формы движения материи» (Быстряков, 2001, с. 53).

Тож, враховуючи складну природу ЕК, методологія дослідження має

враховувати і такі аспекти, як: закони (закономірності) взаємодії системи і її елементів; просторовий чинник; часовий чинник; функціональні зв'язки; динамічні і статичні зв'язки; раціональність і ірраціональність дій тощо.

Аналіз ЕК має базуватися на конкретних протиріччях, які складають його основу, дозволяють ідентифікувати його як *екологічний* конфлікт. Як нами зазначено вище, дослідження причин і умов виникнення конфлікту є питанням про сукупність чинників, які визначають і стимулюють загострення протиріч у соціально-економічній системі і можливу трансформацію їх у конфлікт. Подальше вирішення проблеми детермінації ЕК має враховувати такі загальні підходи.

1. Зважаючи на різноманіття конфліктів, різні причини і умови їх виникнення, за природою виникнення конфлікту можна розподілити на такі основні групи: а) політичні; б) економічні; в) соціально-побутові; г) юридично-правові, ін.

Відповідно, можемо вести мову про політичні, економічні, соціальні й інші протиріччя, які формують причину (причини) конфлікту (конфліктів). Зазначимо, що не обов'язково маємо ситуацію «одне протиріччя – один конфлікт»: як окреме протиріччя може спричинити декілька різних за своєю природою конфліктів, так і один конфлікт може бути спровокований низкою протиріч. Однак, при дослідженні конфлікту будь-якого виду слід виокремлювати об'єктивні і суб'єктивні причини його виникнення, які завжди мають місце.

2. Конфлікт має складну багатопланову елементну структуру, тому його природа може ускладнюватися внутрішньосуб'єктивними та ірраціональними чинниками, наприклад, звичками, менталітетом, інстинктами.

3. Оскільки конфлікт – це ситуація несумісних або ворожих *інтересів*, відповідно маємо систему суб'єктно-об'єктних відносин (або взаємодії) у соціальному середовищі. Тобто факт усвідомлення протидіючими сторонами своїх інтересів і наявність перешкод у їх досягненні є визначальним у процесі детермінації конфлікту.

4. Враховуючу ту обставину, що конфлікт не є статичним, при його детермінації слід зважати як на тимчасово діючі чинники, так і постійно поновлювані.

Екологічна конфліктологія, яка є досить молодим напрямом досліджень у галузі економіки природокористування і охорони довкілля, останнім часом отримала імпульс прискореного розвитку. Теоретичні та емпіричні дослідження останніх десятиліть стосовно впливу антропогенних факторів на глобальні зміни у навколишньому середовищі поки що не можна охарактеризувати як системні, які базуються на єдиних методологічних принципах, критеріальній базі, правових засадах. Наприклад, автори монографії «Юридическая конфликтология», досліджуючи юридичні і правові аспекти різних типів конфліктів, зазначають, що *екологічний конфлікт* є одним із різновидів соціального конфлікту. Однак далі висловлюється застереження, що «... в этих случаях [«конфликт» общества с природой или «конфликт» человека с самим собой] несомненно имеются противоречия, но слово «конфликт» для подобных ситуаций мы берем в кавычки, поскольку оно неадекватно тому представлению о конфликте, которое развивается в данной книге» (Юридическая, 1995, с. 7). Тобто мається на увазі критерій, який характеризує і відрізняє філософські трактування понять «конфлікт» і «протиріччя», – це наявність суб'єкту (або суб'єктів) як носіїв конфлікту. Дійсно, зіткнення протилежних інтересів (що є ядром конфлікту) усвідомлено спонукає сторони конфлікту до активних дій. Саме такий підхід складає основу філософського розуміння протиріч і їх розвитку, згідно якої у природних протиріччях не буває фази конфлікту: «Конфликт как фаза противоречия возможен лишь тогда, когда его стороны представлены субъектами. Где субъекта нет – не может быть конфликта» (Штракс, 1977). Це означає, що знаходитися у конфлікті можна тільки з ким-небудь – з іншим суб'єктом, їх групою тощо.

Тобто, конфлікт передбачає, по-перше, наявність суб'єкту (суб'єктів), які б представляли сторони конфлікту, по-друге, можливість активних і усвідомлених дій з боку даних суб'єктів. Саме цим, на переконання прибічників філософської концепції, конфлікт відрізняється від протиріччя,

сторони якого не обов'язково мають бути представлені суб'єктами.

Але, на наш погляд, зазначений підхід дещо звужує і обмежує *проблемне поле* конфліктів тільки «людським» чинником. Дійсно, витoki протиріч, які є причиною екологічних конфліктів, у більшості випадків є саме соціальними. Але сучасний етап розвитку соціально-економічних систем продукує нові виклики: нерівномірний розподіл природних ресурсів за територією та суб'єктами, нерівні права доступу до природних ресурсів, нестача або виснаження окремих природних копалин, широке залучення технологій і інформації у процеси виробництва і споживання, неконтрольованість людиною багатьох процесів і сфер життєдіяльності є потенційними причинами ЕК. Як наслідок, маємо комплекс не тільки соціально-економічних, а й екологічних проблем, які суттєво обмежують подальший розвиток суспільства. Тому слід, на наш погляд, розширити наукове (філософське) і соціальне трактування конфлікту, одночасно зважаючи на той факт, що природа або техніка не можуть активно і усвідомлено взаємодіяти із людиною.

Актуальність і важливість ЕК у розвитку соціально-економічних систем дає змогу говорити про окремий напрям такої сфери наукових досліджень, як екологічна конфліктологія. Вона залучає у свою орбіту такі наукові галузі, як екологія, соціологія, економіка, право, психологія. Предметом вивчення є конфлікти, які виникають і розвиваються на різних рівнях з приводу власності, використання або розподілу природних ресурсів та вирішуються в межах національного або міжнародного права. Екологічний конфлікт, хоча і є різновидом соціального, але його предмет, об'єкт, соціально-економічна природа виникнення, динаміка розвитку, механізми вирішення характеризуються певною специфікою, яка вирізняє його зі звичайних соціальних конфліктів. Окрім того, складнощі у дослідженні ЕК обумовлені характером причинно-наслідкових зв'язків ЕК, своєрідними зовнішніми умовами динаміки ЕК, різновекторними і динамічними зв'язками між довкіллям, конфліктом і співпрацею у цій сфері.

Предмет і об'єкт екологічного конфлікту. Визначення ідентифікаційних ознак ЕК має, з одного боку, спиратися на загальні поняття про конфлікт як соціальне явище та існуючі загальні теорії конфлікту, з іншого, – відобразити саме *екологічний його аспект, екологічну складову*, яка дає змогу виокремити ЕК як самостійну категорію, що може характеризувати певний стан взаємовідносин у системі «суспільство – природа».

Для розуміння природи саме ЕК його зв'язок із соціальними протиріччями є необхідною, але недостатньою умовою. Дослідження ЕК має базуватися на конкретних протиріччях, які утворюють його основу і дозволяють ідентифікувати його як екологічний конфлікт. Такими ідентифікаційними ознаками ЕК є його *предмет і об'єкт*.

Під предметом конфлікту розуміють об'єктивно існуючу або уявну проблему, яка є причиною протиріч між сторонами. Це – основне протиріччя, через яке і заради розв'язання якого суб'єкти вступають у протиборство.

Предметом ЕК є проблема володіння природним ресурсом (екологічною цінністю) і/або контролю над ним, що може принести певні вигоди (не обов'язково фінансові) одному або декільком суб'єктам.

Вірне визначення предмету конфлікту сприяє у подальшому обґрунтованому виборі шляхів і методів вирішення (врегулювання) конфлікту.

Стосовно об'єкту конфлікту, то ним може бути будь-який елемент матеріального світу і соціальної реальності, здатний слугувати предметом особистих, групових, суспільних або державних інтересів. На переконання відомого російського соціолога В.О. Ядова (В.А. Ядов), «на самом деле во всех конфликтах речь идет о двух вещах или даже об одной: о ресурсах и о контроле над ними. Власть с этой точки зрения – это вариант контроля над ресурсами, а собственность и есть сам ресурс...» (Ядов, 2006). Тобто, об'єкт конфлікту в реальній системі відносин – це завжди якийсь дефіцитний ресурс.

Об'єктом ЕК є природний ресурс чи екологічна цінність, що через певні обставини знаходяться на перетині інтересів різних соціальних або економічних суб'єктів, які прагнуть до володіння або контролю над ними.

Таким чином, враховуючи вищевикладене, можемо визначити *екологічний конфлікт* як протистояння на внутрішньо- і/або міждержавному рівнях, спричинене несумісними чи ворожими інтересами однієї або більше сторін і їхньою боротьбою за право власності, використання (розподілу) природних ресурсів чи контролю над ними, яке супроводжується можливим застосуванням насильницьких методів для досягнення мети.

Типологія екологічних конфліктів. Екологічні проблеми, характерні для системи, часто не враховуються сторонами процесу ресурсокористування, як потенційні чинники соціополітичних і екологічних конфліктів.

При дослідженні ЕК слід мати на увазі їх іманентність суспільству, тобто внутрішній зв'язок із суспільством і неможливість їх існування поза суспільством. ЕК є продуктом взаємодії (відносин) суспільства (або окремих груп) і природи. Еколого-економічний характер прояву ЕК, динаміка проходження, їх інтенсивність, механізми вирішення чи причини можливого загасання або трансформації в інші типи конфлікту визначаються особливостями життєдіяльності еколого-економічних систем, ресурсними режимами і соціоприродними умовами.

Реальність сьогодення така, що суспільство вимушене жити в умовах існуючих ЕК, бути готовим до їх виникнення і запобігання, чітко усвідомлювати необхідність їх подолання, бути у змозі їх ефективно розв'язувати. Зазначений комплекс дій потребує розроблення адекватних механізмів розв'язання (вирішення) ЕК як на макро-, так і мікрорівнях, що вимагає специфічного втручання з боку зацікавлених сторін (державних структур, суспільних інституцій, громадських об'єднань, неурядових організацій).

Ґрунтовні дослідження природи конфлікту як соціального явища, а також проведені дослідження основних підходів до типологізації конфліктів, аналізу класифікаційних ознак, визначені нами предмет і об'єкт ЕК дозволили нам розробити і сформулювати авторську типологію екологічного конфлікту (рис. 2).

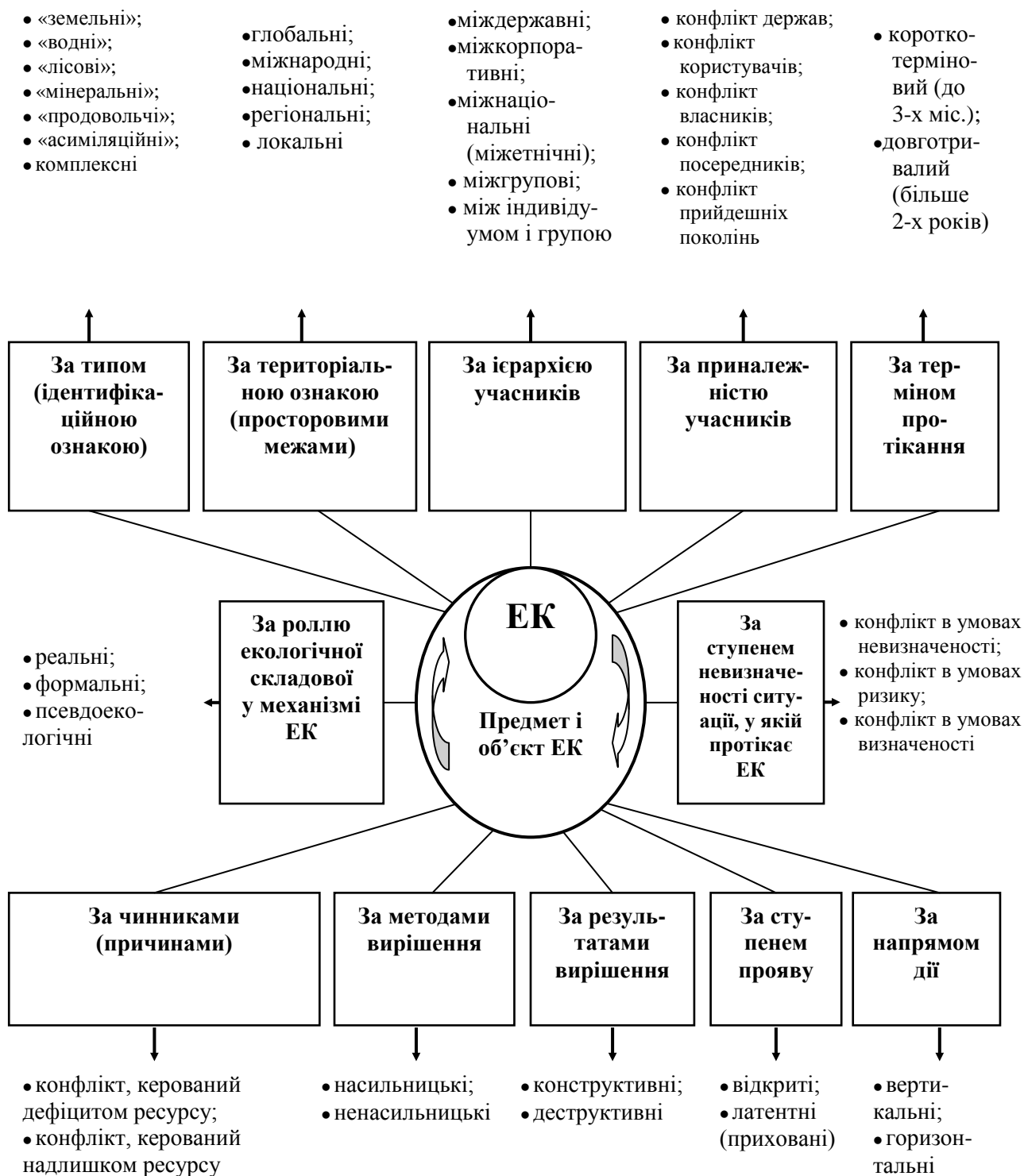

Рисунок 2 – Типологія екологічного конфлікту

Характеристика основних типів екологічних конфліктів. Вирішення перспективних завдань дослідження ЕК потребує розроблення детальної його типології.

1. За *типом* (ідентифікаційною ознакою), тобто базовим компонентом екосистеми або екосистемною функцією (послугою), які є (або потенційно можуть бути) причиною конфліктної ситуації з приводу його залучення до процесів виробництва, споживання і обміну – це ключова, базова класифікаційна ознака типології ЕК. Ми виокремлюємо такі ЕК: 1) «земельні»; 2) «водні»; 3) «лісові»; 4) «мінеральні»; 5) «продовольчі»; 6) «асиміляційні»; 7) комплексні (більш детально див.: Сабадаш, 2006 а; Сабадаш, 2006 б). Саме у зв'язку із залученням екосистемного компонента (екосистемної функції/послуги) у систему «виробництво – споживання» виникає конфліктна ситуація і у подальшому формується ядро конфлікту.

Глобалізаційні процеси «продукують» і нові проблеми, які можуть бути чинником потенційних екологічних конфліктів: генна інженерія та генетично модифіковані продукти – джерело «генетичних» конфліктів; «цифрова» нерівність (різниця у рівнях розвитку інформаційних технологій у мегаполісах, великих містах і периферії) та використання «інсайдерної» (insider) інформації (Engelen, 2003) – джерело «інформаційних» конфліктів.

В інформаційній економіці найціннішим товаром є інформація, вона стає основним ресурсом, який формує якісно новий спосіб суспільного виробництва. На думку Л.Г. Мельника, «информация становится ключевым природным фактором, на котором концентрируется общественное производство. *Информация* – единственная природная субстанция, добытие (сканирование) которой из среды не наносит прямого ущерба природе. Более того, это в значительной степени избавляет от извлечения из среды вещества и энергии» (Мельник, 2003, с. 65). Ще одне підтвердження знаходимо у В.Л. Іноземцева: «... использование знаний и информации как основных производственных ресурсов значимо в настоящее время именно потому, что оно проникает во все сферы экономики, а не концентрируется лишь в ее отдельных секторах» (Иноземцев, 2005, с. 127).

Широке залучення інформації у процеси виробництва та споживання дає змогу вивільнити матеріальні ресурси, забезпечуючи таким чином збереження

довкілля. Т. Шауер (T. Schauer), визначаючи роль інформаційних технологій в розвитку соціально-економічних систем, зазначає, що «в екологічески устійновом информационном обществе информационные технологии будут использоваться для дематериализации продукции и потребления, что, в свою, очередь, приведет к значительно более низкому использованию природных ресурсов обществом» (Шауер, 2005, с. 360).

2. За *територіальною ознакою* виділяємо такі ЕК: 1) глобальні; 2) міжнародні; 3) національні; 4) регіональні; 5) локальні. В основі такої класифікації – просторові межі ЕК, або територіальний обхват.

3. За *ієрархією учасників* ми виділяємо такі ЕК: 1) міждержавні (між державними утвореннями); 2) міжкорпоративні; 3) міжнаціональні (міжетнічні); 4) міжгрупові; 5) між індивідуумом і групою.

Характеризуючи вищенаведені типи ЕК, слід зазначити, що специфічною рисою ЕК є їх соціальність і суспільна значущість. Саме це визначає природу ЕК – конфлікт не людини (або суспільства) і природи як такої, а протиборство між людьми (або групами). Тому основними типами у класифікації є міжнаціональні (міжетнічні) і міжгрупові. У міжгруповому протистоянні за екологічний ресурс у групи можуть об'єднуватися різні етноси (національності) з метою досягнення своїх інтересів. Причиною таких конфліктів є бажання кожної сторони бути одноосібним власником ресурсу, оскільки він є для неї стратегічним і життєво важливим. Окрім того, можлива ситуація, коли такий ресурс є економічним джерелом для фінансування національних і регіональних конфліктів. Як приклад можна навести конфлікти з приводу таких природних ресурсів, як ліс і земля у країнах Латинської Америки; земля, вода, корисні копалини (мінерали) і ліс (так звана «конфліктна» деревина) у країнах Африки.

4. За *належністю учасників* ЕК можна ідентифікувати як: конфлікт держав; користувачів; власників; посередників; прийдешніх поколінь.

Найпоширенішими типами ЕК у сучасних соціально-економічних системах є конфлікти користувачів і власників природного ресурсу, а також посередників, які сприяють перерозподілу ресурсу між ними. Як ми вже

зазначали, у економіці будь-який ресурс є обмеженим, тому ефективність діяльності економічного суб'єкта визначається перш за все ресурсними режимами (ресурсною політикою) держави:

- режимом доступу до ресурсу (важливим чинником, який може унеможливити ЕК, є наявність альтернативних постачальників ресурсу або можливість використання альтернативних джерел ресурсу);
- режимом використання ресурсу – досягнутий техніко-технологічний рівень виробництва, ступінь інноваційності технологій, можливості модернізації тощо;
- режимом управління ресурсом – науковий і культурно-освітній рівень суспільства, набуті навички і досвід, уміння ефективно використовувати інформацію, можливості прогнозування тощо.

5. За *терміном (часовими параметрами)* проходження ЕК ми виокремили: 1) короткотермінові ЕК (тривалістю до трьох місяців) і 2) довготривалі (більше двох років). Типологія ЕК за часовими параметрами має досить умовний характер. Зазначимо, що частіше короткотривалими є локальні і регіональні ЕК, а ЕК національного і глобального характеру – довготривалими (наприклад, конфлікт між Україною і Румунією за володіння о. Зміїний, де в прилеглому до острова морському шельфі Україною знайдені значні запаси нафти (остаточне судове рішення винесено у 2009 р.), або між Японією і Російською Федерацією за володіння островами Південної Курильської гряди). Чіткої науково встановленої залежності між просторовими і часовими ознаками ЕК немає, а його тривалість залежить перш за все від об'єкта, кількості учасників і обраних методів (способів) врегулювання.

6. За *ступенем невизначеності ситуації*, у якій відбувається ЕК, ми визначаємо такі: 1) конфлікт в умовах невизначеності; 2) конфлікт в умовах ризику; 3) конфлікт в умовах визначеності. Характеризуючи таку типологію, слід зазначити, що діяльність суб'єктів у рамках еколого-економічних систем майже завжди відбувається в умовах невизначеності або ризику. У результаті таких інформаційних обмежень динаміка і інтенсивність ЕК, поведінка

учасників, тактичні завдання і стратегічні цілі сторін конфлікту, вибір методів його розв'язання визначаються ступенем поінформованості учасників конфліктів, їх вмінням прогнозувати розвиток ситуації, надбаним досвідом тощо.

Таким чином, залучення як можна більшого масиву інформації соціо-еколого-економічного і організаційно-методичного характеру на кожному із етапів підготовки, прийняття і реалізації рішень є необхідною умовою досягнення взаємовигідного результату вирішення (врегулювання) ЕК.

7. За *напрямом дії* ЕК поділяємо на горизонтальні, вертикальні і змішані.

За класифікаційну ознаку такої типології ЕК ми обрали рівень суб'єктів конфлікту щодо соціально-економічної системи: вони можуть бути рівноправними або залежними. Наприклад, локальний конфлікт за право контролю і використання водного ресурсу між двома групами користувачів – горизонтальний, а конфлікт між користувачами, які відстоюють право доступу до якісного природного ресурсу, і державною (або приватною) компанією, яка володіє цим ресурсом або контролює його, – вертикальний.

Про направленість ЕК можна вести мову і у випадку можливої його ескалації – тоді ЕК розвивається «по вертикалі», тобто має місце загострення конфлікту із можливою подальшою кризою і застосуванням насильницьких методів розв'язання конфлікту.

Інший напрям розвитку ЕК – розширення «по горизонталі» за рахунок залучення у його конфліктне поле нових учасників і/або нових об'єктів конфлікту.

8. За *ступенем прояву* ЕК характеризуються як відкриті і латентні (приховані).

Екологічним і соціально-економічним системам притаманні складні, багатоступеневі ієрархічні структури, в яких суб'єкти мають різний статус і підпорядкованість. Саме така нерівність є протиріччям, яке може стати первинним об'єктивним джерелом латентного (прихованого) конфлікту.

Трансформація у відкритий конфлікт може відбутися за наявності відповідних об'єктивних і суб'єктивних чинників і умов, для чого потрібен час.

9. *За результатами вирішення (розв'язання) ЕК.*

Вирішення ЕК на користь одного учасника може бути програшем для іншого (інших) і екологічна поразка одного учасника є, безперечно, програшем усіх інших. За будь-яких обставин ЕК зачіпають інтереси третьої сторони, не залученої до конфлікту. Виходячи із цього, ми пропонуємо таку типологію:

- *конструктивні (або позитивні)* – такі ЕК, результатом розв'язання яких є досягнення цілей конфлікту із збереженням організаційно-економічної цілісності сторін-учасниць. Методи врегулювання таких ЕК базуються на співпраці, консультаціях, узгодженнях, пошуку компромісу;
- *деструктивні (або негативні)*, коли ЕК набуває характеру протиборства, боротьби з можливим використанням насильницьких методів для досягнення мети. Нерідко результатом розв'язання ЕК такими методами є руйнування (або навіть розпад) однієї або декількох сторін-учасниць конфлікту.

Таким чином, сторони ЕК зацікавлені у його розв'язанні хоча б з позицій гарантування стабільності подальшого розвитку. Безумовно, при вирішенні ЕК інтереси конфліктуючих сторін можуть бути враховані у різних пропорціях – однієї більше, іншої – менше, але в цілому наслідки ЕК є життєво важливим як для учасників, так і базису системи. Цілі, які переслідують сторони у ЕК, визначають вибір способів і механізмів, а також можливостей його розв'язання.

10. *За методами (способами) вирішення класифікувати ЕК досить важко, оскільки стандартних процедур їх розв'язання просто не існує. Кожному окремому ЕК притаманні індивідуальні ознаки: причина, предмет, об'єкт, динаміка, учасники, інтенсивність і середовище проходження. Аналізуючи світову практику врегулювання ЕК, застосовувані при цьому механізми і інструменти можна згрупувати: 1) ненасильницькі методи врегулювання (кооперація, співпраця, переговори тощо) і 2) насильницькі методи розв'язання ЕК (збройні протистояння, військові конфлікти, політичний тиск і економічні обмеження тощо). Вибір методів розв'язання ЕК визначається тими ж таки*

ресурсними режимами (ресурсною політикою) держави. Ключову роль у процесі вибору і застосуванні методів (способів) вирішення ЕК відіграє, на нашу думку, режим управління ресурсом.

11. За *чинниками* (причинами) виникнення ЕК: 1) конфлікт, керований дефіцитом ресурсу; 2) конфлікт, керований надлишком ресурсу.

Дослідження ролі природного ресурсу (екологічної цінності) у загальній системі безпеки, соціально-економічна природа ЕК, його предмет, об'єкт, передумови виникнення і протікання свідчать, що:

- дефіцит (обмеженість) природного ресурсу (екологічної цінності) може бути потенційним джерелом ЕК (*керований дефіцитом* ЕК);
- надлишок природного ресурсу (екологічної цінності) може бути потенційним джерелом ЕК (*керований надлишком* ЕК);
- як у першому, так і у другому випадку основними чинниками ЕК можуть бути: нерівні можливості доступу до ресурсу; нерівні можливості участі у процесах розподілу (перерозподілу) природного ресурсу; проблеми, пов'язані із володінням природним ресурсом; якість природного ресурсу.

Еколого-економічний аналіз процесів виникнення і проходження ЕК, керованого надлишком ресурсу, дозволяє розглядати такий конфлікт як:

- *мотиваційний* чинник – намагання однієї із сторін за допомогою ЕК отримати повний (або частковий) контроль над платежами за продаж чи використання природних ресурсів;
- *фінансовий* чинник – фінансування самого конфлікту, а можливо, і інших (неекологічних) конфліктів за рахунок підконтрольних платежів за користування природними ресурсами;
- чинник *непрямих ефектів* – надлишок природних ресурсів може бути чинником негативних соціально-економічних, екологічних, політичних ефектів, наприклад, неефективного управління в першу чергу у системі природокористування, повільного економічного зростання, соціальної нерівності, політичної нестабільності, слабких державних і суспільних інститутів тощо. Згадані вище типи ЕК, керованих дефіцитом або надлишком

ресурсу, тісно пов'язані із ресурсними режимами (видами ресурсної політики) (більш детально див.: Сабадаш, 2007).

12. За *ролю екологічної складової* ми виділяємо такі типи ЕК:

1) реальні; 2) формальні; 3) псевдоекологічні конфлікти.

В основі такої типології – дійсна роль природного ресурсу (екологічної цінності) у причинах і розвитку ЕК. Залежно від типу ЕК характеризується відповідними предметом і об'єктом, динамікою розвитку, обраними сторонами шляхами і механізмами вирішення конфлікту. Слід зазначити, що на відміну від предмета конфлікту, який завжди актуальний і реальний, об'єкт може бути помилковим, ілюзорним. Суб'єкти можуть конфліктувати не тільки за реальні матеріальні блага, ресурси і екологічні цінності, але й відстоювати такі принципи, як рівність і справедливість стосовно доступу і використання природних ресурсів або ідею повного невтручання людини в екосистему. Їх реалізація є дуже проблематичною на сьогодні, навіть досить широко відома і актуальна концепція сталого розвитку у природокористуванні не є остаточно сформованою, це завдання майбутнього: «Задача, требующая ответа на вопрос: «Что такое устойчивое развитие?», – так же до конца неразрешима, как до конца непознаваем мир. Ответ на этот вопрос в этом изменяющемся и вероятностном мире должен искаться постоянно и бесконечно каждым новым поколением ...» (Мельник, 2006, с. 413).

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що часто ЕК виникають між учасниками, зацікавленими у збереженні довкілля і ефективному ресурсовикористанні, тобто екологічно мотивованими, і суб'єктами, які нехтують такими принципами природокористування. Тому ЕК мають вирішуватися не на користь однієї із сторін, а на користь навколишнього середовища або окремих природних об'єктів.

3. Конфліктні чинники еколого-економічних і соціальних систем

Темпи споживання обмежених матеріальних (в першу чергу природних) ресурсів соціально-економічними системами вже призвели до значного

скорочення обсягів як самих ресурсів, так і асиміляційних можливостей систем. Дисбаланс в системі «навколишнє середовище – економіка» викликаний перш за все нераціональним природокористуванням, що провокує дефіцит природних ресурсів і, відповідно, серйозні структурні зрушення в структурі національних господарств (особливо актуальними ці проблеми є для національних економік, експорт яких є ресурсоємним і в структурі яких переважають енерго- і паливоємні виробництва (Данилишин, 2006)).

Таким чином, враховуючи актуальність питань удосконалення процедур і методичних підходів до економічної оцінки ефектів/витрат від збереження природного капіталу як на локальному, так і міжнародному рівнях, доцільним і необхідним є структуризація, аналіз впливу і дослідження характеру проявів еколого-економічних чинників, які визначають тенденції сучасного природокористування, в процедурах формування ефективної політики збереження природно-ресурсного потенціалу.

Дослідження природи і специфіки впливу конфліктогенних чинників, які визначають ефективність процедур управління природно-ресурсним потенціалом, дозволили нам сформулювати наступні основні агрегатні блоки.

Перша група: ***недосконалість механізмів і інструментів ресурсокористування в умовах ринку.***

Проблеми ціноутворення на природні ресурси/послуги. Прийняття рішення про вилучення природного ресурсу із екосистеми та залучення його у сферу матеріального виробництва має базуватися на комплексній оцінці економічного ефекту і альтернативній оцінці вигод (ефектів) його функцій, як природної цінності з урахуванням часу. Однак, враховуючи специфічність самого активу (природного ресурсу), визначення ефектів (перш за все, економічних) від його збереження ускладнюється суттєвими диспропорціями розподілу ефектів від використання природного капіталу і «общими системними недостатками в теорії и практике современной экономической науки» (Бобылев, 2008).

В ринковій економіці природні ресурси, як і будь-які інші, є невід'ємним елементом складної системи економічних відносин і носієм вартості, а отже їх

вартість повинна визначатися цінністю ресурсу. Але у багатьох випадках такі оцінки (ціни) або неадекватні (частіше за все занижені), або взагалі відсутні (таке явище називається «провалами ринку». Термін «провали ринку» (market failures) характеризує такі ситуації, коли ринкові ціни неправильно відображають вартість екологічних товарів/послуг... Провали або неефективна політика (policy failures) мають місце у випадках, коли державна політика ненавмисно викликає побічні негативні наслідки або призводить до нераціонального використання ресурсів з точки зору перспектив суспільного розвитку (Диксон и др., 2000, с. 28).

Складнощі економічної оцінки ефекту використання природного ресурсу, альтернативної вигоди, економічного збитку, внаслідок чого суб'єкт господарювання може ухвалити невірне рішення з приводу використання природного ресурсу. Часто економічний суб'єкт усвідомлено обирає альтернативні варіанти використання природного ресурсу на користь «швидкої» вигоди в короткостроковому періоді, наприклад, інтенсивне земле- і лісокористування (ведення сільського господарства, лісозаготівля, полювання тощо); розвиток інфраструктури (будівництво доріг, житлових і промислових об'єктів тощо).

Формування рентної політики, надання субсидій, податкових пільг, ін у системі природокористування. На жаль, в багатьох країнах з нерозвиненою або перехідною економікою рентні підходи в природокористуванні не відповідають цілям ефективного ресурсокористування: «необхідно вдосконалити механізм платності за природні ресурси, забезпечити його відповідність реальній їх вартості. Діючі платежі в більшості випадків не відповідають рентному доходу, який може забезпечити природно-ресурсний потенціал» (Данилишин, 2006, с. 97). До того ж, культура сплати екологічних зборів (платежів) поки що тільки формується, а правові і законодавчі процедури контролю остаточно не врегульовані. Значна кількість підприємств за відсутності ринкової конкуренції отримують економічні переваги за рахунок протекціоністських заходів, пільг, що надаються державою, субсидій на покриття завищених виробничих і

адміністративних витрат, експортних субсидій, податкових пільг, інших преференцій, що не сприяє впровадженню ресурсозбережних технологій.

Недосконалість економіко-правових механізмів набуття прав власності на природні ресурси – один із головних чинників виникнення еколого-економічних протиріч. Саме такі механізми визначають права, можливості і відповідальність суб'єктів природокористування через складну систему режимів доступу, управління і використання ресурсу («ресурсні режими»). Держава (через державні інститути), суспільство (за посередництва громадських організацій і об'єднань) і суб'єкти господарювання (використовуючи організаційно-економічні інструменти) визначають і узгоджують режими ресурсовикористання та процедури управління природним капіталом, а саме: а) законодавчо-правові і організаційно-економічні механізми набуття права власності; б) способи реалізації цих прав; в) процедури доступу до ресурсу, його використання, розподілу (перерозподілу) між суб'єктами ринку; г) методи та інструменти управління природним капіталом.

Для економічного суб'єкту визначальним є питання юридичної законності і організаційної прозорості процедур набуття, володіння і переходу права власності на ресурс. У більшості згаданих економік економіко-правові механізми є недосконалими, що і спричиняє більшість ЕК. Економічна система через свої інституції формує юридично-правові підвалини функціонування ринку природних ресурсів (його концептуальна модель представлена на рис. 3), на яких вибудовуються відповідні ресурсні режими.

Ключовими питаннями, які характеризуються значним потенціалом конфліктності у будь-якій соціально-економічній системі і потребують чітко визначеного законодавчо-нормативного врегулювання, є такі:

- законодавчо закріплені і юридично виголошені форми права власності на природні ресурси (їх розвідку, розробку і використання), які мають місце у державі;

- визначені економіко-правові механізми набуття права власності на природний ресурс, способи (методи) реалізації цих прав;

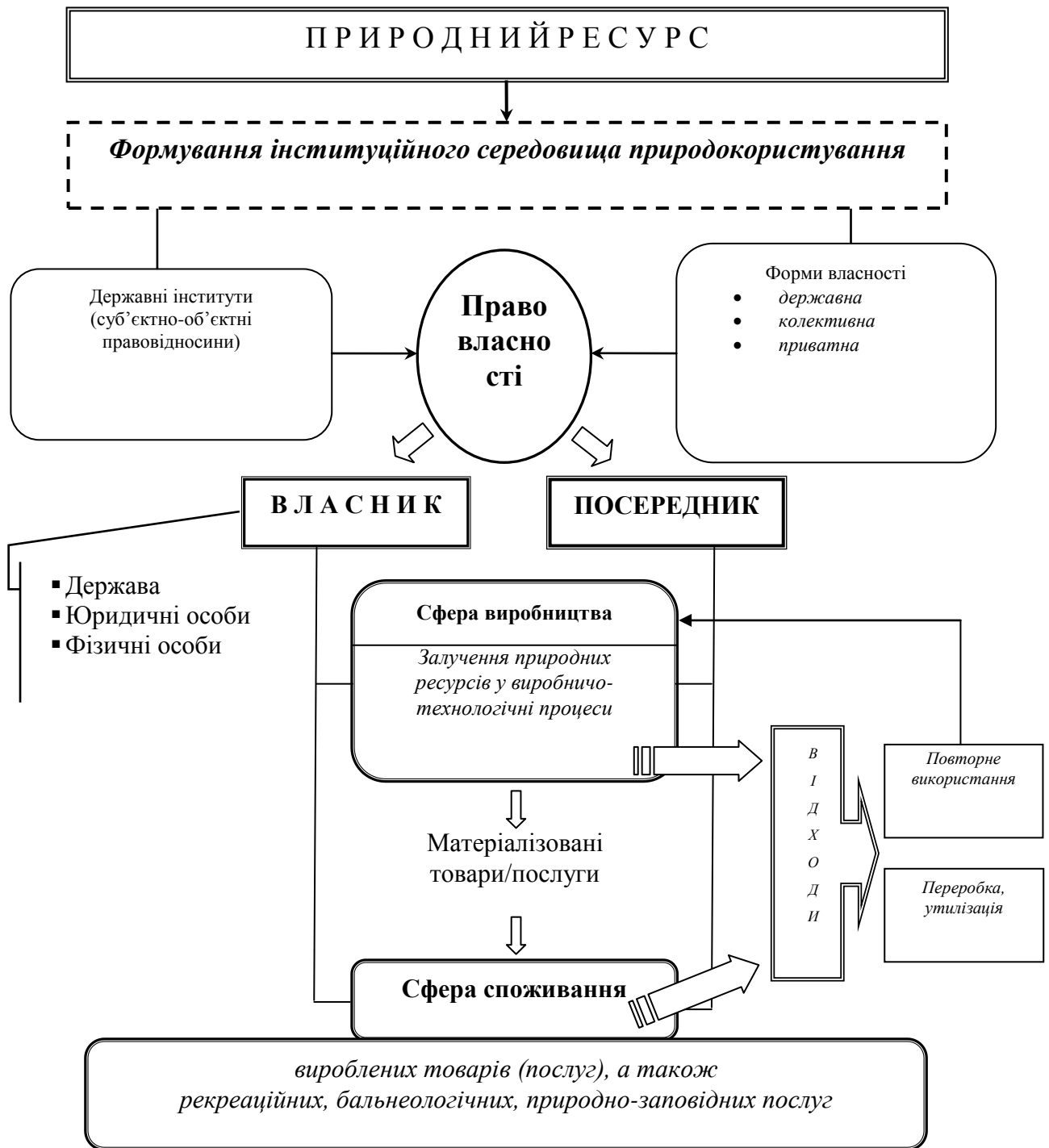

Рисунок 3 – Концептуальна модель функціонування ринку природних ресурсів

Економіко-правові рішення із врегулювання еколого-економічних протиріч, які виникають у ланцюжку «володіти – розпоряджатися – використовувати» між суб'єктами природокористування мають бути спрямовані на узгодження інтересів економічних суб'єктів у площині: а) розподілу (перерозподілу) соціо-еколого-економічних ефектів від

володіння/використання екологічного ресурсу (рис. 4). Доцільно виокремити такі основні групи ефектів: економічні, екологічні, соціальні, політичні, техніко-технологічні, інституціональні, правові/юридичні, культурні; б) зіткнення інтересів (перш за все, економічних) з приводу готовності господарюючих суб'єктів нести природоохоронні витрати та шляхів (напрямів) використання отриманого від експлуатації природного ресурсу прибутку; в) визначення меж зростання/зменшення витрат і прибутку від експлуатації природного ресурсу (компроміс між економічними цілями і екологічними інтересами); г) інтерналізації зовнішніх ефектів.

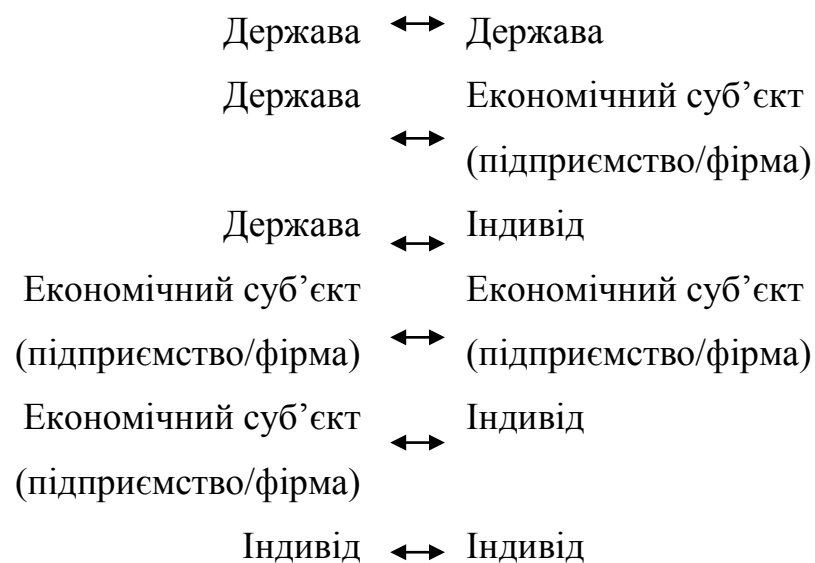

Рисунок 4 – Суб'єкти розподілу соціо-еколого-економічних ефектів у сфері ресурсокористування

Неефективна ресурсна політика, проваджувана суб'єктами господарювання, і викликана суттєвими диспропорціями у системі «держава – суспільство – економіка», жорсткою конкуренцією за ресурси і конфліктною політикою у сфері ресурсокористування. Механізм природокористування, включаючи основні його елементи (організаційно-економічну, фінансову, правову, мотиваційну підсистему) на національному рівні формується суб'єктами ринку, виходячи із їхніх інтересів (тактичного і/або стратегічного характеру). Держава (через державні інститути і відповідне інституційне

середовище), суспільство (через суспільні інститути/організації) і суб'єкти господарювання (через ринкові механізми і інструменти) узгоджують ресурсні режими і визначають характер використання природних ресурсів і особливості управління ними, а саме: а) економіко-правові механізми набуття права власності на ресурс; б) способи (методи) реалізації прав власності; в) процедури доступу до ресурсів, їх використання, перерозподілу; г) методи управління ресурсами.

Секторальна політика перш за все у природоємних галузях економіки: хімічній, металургійній і енергетичній; сільському, лісовому і рибному господарстві. Прояв кризових тенденцій в економіці є найбільш відчутним саме в таких галузях, орієнтованих на залучення значних обсягів сировинних природних ресурсів. Як альтернативний, якісний чинник зростання економіки на найближчу перспективу – поступове впровадження в практику господарювання ефективних стратегій використання природно-ресурсного потенціалу і ресурсозбережних технологій.

Нерівномірний розподіл природних ресурсів (за географічною ознакою). Стрімке економічне зростання розвинених економік у другій половині ХХ ст. і «молодих» економік Китаю, Індії, Бразилії і країн Південно-Східної Азії в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. пов'язане, перш за все, із залученням у національні економіки значних обсягів природних (енергетичних) ресурсів для нарощування темпів промислового виробництва. Внаслідок домінування переважно сировинних тенденцій у стратегіях економічного зростання (особливо країн, що розвиваються) значно скоротилися запаси природних ресурсів (Минеральные, 2006). Обмеженість (дефіцитність) базових для багатьох економік ресурсів і загострення конкурентної боротьби за них призводить до змін не тільки економічних правил поведінки і конкуренції, а й екологічних стратегій збереження довкілля. Саме з цих причин дедалі частіше між суб'єктами ринку виникають серйозні суперечки і екологічні конфлікти за доступ і можливість використання дефіцитного природного ресурсу (Understanding, 2004; El-Baz, 1994; Carius, 2004; McNeely, 2000; Maritime, 2009;

Еквадор, 2008). Окрім енергетичних і сировинних, конфліктогенним природним ресурсом є вода, темпи промислового використання і споживання якої за останні сто років зросли більш ніж у сім разів. Вода стала не тільки незамінним виробничо-технологічним ресурсом (Водні, 2005), основою соціальних систем, але й перетворилася на об'єкт міждержавних (міжрегіональних) суперечок (Carius, 2004; Wolf, 2005). Суттєвою загрозою виникнення водних ЕК є нерівномірний розподіл світових запасів прісної води за географічним регіонами: на азійський регіон із 60% населення Землі припадає тільки 36% запасів прісної води.

Нестабільність економіки породжує у економічних суб'єктів неможливість або небажання реалізації довгострокових проектів, у т.ч. й екологічних. В умовах обмеженості ресурсів (перш за все фінансових і кадрових) та інституційних можливостей, зниження інвестиційної активності, спаду промислового виробництва і зростання індексу споживчих цін акценти в пріоритетності природоохоронних витрат істотно зміщуються у бік скорочення кількості екологічних проектів і обсягів їх фінансування.

Ресурсоемна спрямованість експортного потенціалу: у слабо диверсифікованих економіках ресурсоемні експортоорієнтовані сектори забезпечують значні об'єми фінансових надходжень до бюджетів держави і промислових корпорацій, при цьому практично весь екологічний збиток залишається в країні-експортерів (Мельник и др., 2005).

Вирішення тактичних завдань при формуванні прибутку бізнесу, що експлуатує природні ресурси (нафта, газ, ліс, біоресурси, руда, ін.). У сукупності з неадекватною рентною політикою такі дії не сприяють створенню матеріальної і технічної основи для розвитку високотехнологічних і наукоємних секторів економіки.

Друга група: ***нерозвиненість і неефективність інституційних підходів і інструментарію*** для вирішення проблем збереження природно-ресурсного потенціалу.

Незбалансована інвестиційна політика посилює диспропорції між ресурсоексплуатуючими і переробними, оброблювальними і інфраструктурними галузями економіки.

Відсутність чіткої і стратегічно орієнтованої екологічної політики (концепцій, стратегій), спрямованих на збереження природно-ресурсного потенціалу і досягнення стійкого розвитку. Не дивлячись на створені урядові організаційні структури (міністерства, відомства, комітети, комісії), що відповідають за формування і проведення відповідної політики в області природокористування і охорони навколишнього середовища, у багатьох випадках вони не в змозі через низку обставин забезпечити пріоритетність екополітики в загальній системі соціо-економічних і політичних пріоритетів держави. Нерідко виникають і проблеми функціонального характеру: природоохоронні функції і функції управління таких установ доповнюються (або об'єднуються, дублюються) іншими, не властивими їм, що призводить до конфлікту інтересів. Часті реорганізації природоохоронних відомств, фінансування за «залишковим» принципом, делегування, дроблення, дублювання їх функцій, розподілення відповідальності і функцій контролю також не сприяють формуванню ефективної екополітики і системи адекватного моніторингу. Як наголошується в (Данилишин, 2006, с. 97): «... існуюча в Україні система контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища є недостатньо оперативною та ефективною внаслідок дублювання функцій державного контролю низькою центральних органів виконавчої влади. Крім того, ради всіх рівнів та місцеві державні адміністрації також наділені правами здійснювати державний контроль, але керівники місцевих органів влади не несуть відповідальності за порушення вимог природоохоронного законодавства. Недоліки чинного законодавства разом з відсутністю чіткого розмежування функцій і координації діяльності між різними спеціально уповноваженими органами ускладнюють контроль за виконанням вимог природоохоронного законодавства і породжують численні порушення». Часті реорганізації українських природоохоронних відомств за декілька останніх

років істотно знизили ефективність їх роботи: національна екополітика втратила стратегічні орієнтири і цілісність, виникли серйозні проблеми з фінансуванням природоохоронних програм, використанням матеріально-технічної бази і кадрового ресурсу.

Недостатня (а інколи й неефективна) участь громадських, екологічних і неурядових організацій в процесах ухвалення екологічно важливих рішень і реалізації екопроектів. Не дивлячись на те, що останнім часом громадські організації і об'єднання стали активніше приймати участь у процесах ухвалення екологічно важливих рішень, ступінь їх впливу і можливості контролю ухвалених рішень залишаються досить низькими, тобто відкритість екологічної політики залишає бажати кращого. Першочерговими завданнями у цій сфері є: розширення доступу зацікавлених осіб до інформації по екопроектам і рішенням; інформаційна пропаганда і підтримка екопроектів і екоакцій; висвітлення питань екополітики в ЗМІ; публікації матеріалів, що стосуються результатів дебатів і обговорень екопроектів тощо.

Відзначаючи досягнутий прогрес, слід звернути увагу на необхідність спрощення процедур доступу і участі громадськості (територіальних громад) в екологічно значущих акціях і рішеннях.

Нерозробленість і/або неадекватність норм, стандартів, угод, інших документів, що регулюють сферу природокористування. Прикладом можуть бути процедури гармонізації вимог і норм природоохоронних документів ЄС до національних законодавств: існує необхідність уніфікувати не тільки процедури оцінки впливу на навколишнє середовище, стратегічної екологічної оцінки (CEO) і комплексного екодеструктивного впливу в організаційно-функціональному плані, але і наповнити їх конкретними правовими нормами, повноваженнями, правами і обов'язками суб'єктів ресурсокористування, підкріпити обґрунтованими стандартами, нормами, лімітами, які повинні суворо дотримуватися учасниками ринку.

Непоінформованість зацікавлених осіб (найчастіше на регіональному і локальному рівнях) про необхідність урахування непрямих ефектів

(економічного, соціального, культурного, просвітницького) від збереження природно-ресурсного потенціалу.

Третя група: **чинники інституціонального забезпечення.**

Проблеми імплементації положень/норм міжнародного нормативно-законодавчого забезпечення до національної правової бази. Як правило, у багатьох країнах прийняті і діють рамкові закони про охорону навколишнього природного середовища, проте підзаконні акти другого рівня нерідко відсутні (їх прийняття і введення в дію відкладається на деякий термін у порівнянні з набуттям чинності основного закону) або носять неповний характер. До того ж існують серйозні проблеми з їх виконанням і наглядом за дотриманням. Така ситуація призводить до невідповідності між нормативно-законодавчими актами первинного і вторинного екологічного законодавства. Пріоритетним у цьому напрямі для України залишається подальша гармонізація національного природоохоронного законодавства з європейськими нормами і вимогами. Важливим аспектом законодавчого супроводу багатосторонніх природоохоронних угод (БПУ) є недопущення розробки національної нормативно-правової бази після ратифікації БПУ, без урахування потреб в організаційно-інституційних, фінансових і кадрових ресурсах. Уніфікації і адаптації потребують правова, нормативно-законодавча і організаційно-економічна бази.

Проблеми інтеграції національної екополітики в міжнародну. Ключову роль в проведенні міжнародної екополітики відіграють БПУ. Україна є активним учасником таких угод, мета яких – збереження природно-ресурсного потенціалу і охорона довкілля. Практична реалізація БПУ безпосередньо залежить від політичної волі урядів країн. Авторитет міжнародних і регіональних конвенцій, угод і протоколів зростає: приєднання країн до них і їх ефективна реалізація сприяють формуванню екоіміджу держави (регіону), створенню необхідних умов екологічної безпеки і розширенню можливостей транскордонної співпраці.

Недосконалість фінансових механізмів, що діють у сфері охорони навколишнього середовища, зокрема, екологічних фондів (фондів охорони навколишнього середовища). Такі фонди створені практично у всіх пострадянських країнах, проте їх робота по фінансуванню природоохоронних заходів є недостатньою. Незважаючи на дещо збільшені обсяги акумулювання коштів у фондах, проблемними залишаються питання пріоритетності напрямів фінансування, ухвалення рішень про використання коштів, окремі випадки нецільового їх використання, а також співпраця фондів з неурядовими, громадським, науковими організаціями і зацікавленими підприємствами (фірмами, установами) в питаннях координації дій і ухвалення рішень. Крім того, самі процедури доступу до фінансування природоохоронних проектів часто занадто забюрократизовані, складні і непрозорі, через що виникає небезпека правопорушень і корупції в цій сфері.

Значну фінансову і організаційно-правову підтримку екофонди можуть отримати з боку міжнародних донорських організацій і фондів (наприклад, різних екологічних і наукових програм ЄС, Глобального екологічного фонду, неурядових, приватних екологічних фондів).

Технічну і фінансову допомогу у провадженні екологічної політики як пріоритету національних інтересів надають міжнародні організації: Міжнародний валютний фонд (МВФ), Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР), Європейська комісія (ЄК). Проте залучення цих фінансових інструментів вимагає від держав визнання (не декларативно!) пріоритетності екологічних цілей в стратегіях довгострокового соціально-економічного розвитку. Не сприяють надходженню природоохоронних інвестицій і фінансової допомоги низька ефективність використання фінансових ресурсів, слабка система контролю, брак кваліфікованих кадрів для підготовки якісних екопроектів і часті реорганізації природоохоронних установ (організацій).

Таким чином, пріоритетними завданнями формування цілісної екологічної політики, спрямованої на збереження природно-ресурсного потенціалу і зменшення конфліктного потенціалу екологічного чинника, є:

- оптимізація екологічних пріоритетів у стратегіях соціально-економічного розвитку;
- гармонізація національного природоохоронного законодавства до норм міжнародного;
- посилення як самих екологічних вимог, так і системи моніторингу за дотриманням екологічного законодавства в структуроутворюючих секторах економіки: промисловості, енергетиці, транспорті, сільському господарстві;
- неухильне дотримання зобов'язань в рамках БПУ;
- посилення ролі національних природоохоронних установ (чітке визначення функцій, прав, обов'язків, розподіл і закріплення повноважень, координація дій з іншими установами/організаціями/органами влади);
- поліпшення правового і інституційного потенціалу держави;
- підвищення прозорості діяльності екологічних фондів, пошук приватних інвесторів для екопроектів і інноваційних фінансово-економічних інструментів підтримки природоохоронних програм і стратегій розвитку;
- забезпечення доступу і підвищення ролі громадськості в ухваленні екологічно значущих рішень.

4. Екологічний конфлікт:

процедури, методи, інструментарій врегулювання

Відзначаючи важливість ресурсної безпеки у загальній системі економічної безпеки держави, слід зазначити, що посилення глобалізаційних тенденцій у світогосподарських зв'язках, поглиблення інтеграційних процесів, поширення постіндустріального технологічного укладу в економічних системах, стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, технологічних і освітніх інновацій, загострення екологічних проблем продукують нові науково-технологічні виклики і соціо-еколого-економічні загрози розвитку національних економік. Поступове зростання конфліктного потенціалу якісно нових загроз спонукає до пошуку адекватних забезпечуючих

механізмів і інструментарію розв'язання соціо-еколого-економічних протиріч і забезпечення необхідного для сталого розвитку як держав, так і окремих їх регіонів (територій) рівня економічної безпеки.

Екологічний дефіцит і екологічна деградація, підсилені дією несприятливих зовнішніх (економічних, соціальних, політичних, правових, історико-культурних, етнічних, ін.) чинників, є основною причиною ЕК у сучасних системах природокористування. Загострення ЕК може відбуватися на тлі нерівного доступу («екологічної дискримінації») населення/економічних суб'єктів до дефіцитних природних ресурсів.

Раніше нами зазначалося, що як дефіцит, так і надлишок природного ресурсу може бути причиною ЕК (Сабадаш, 2007, с. 975). Для держав, багатих природними ресурсами, досить актуальною проблемою є так зване «ресурсне прокляття» (Полтерович, 2007), як серйозний чинник ЕК. Конфліктна основа «ресурсного прокляття» наступна: надлишок ресурсу (наприклад, нафти, газу, деревини, мінеральної сировини) може бути причиною негативних тенденцій соціально-економічного розвитку: економічного спаду, екологічної кризи, соціальних протиріч тощо. У розвинених економіках із сильними суспільними інституціями (наприклад, Норвегія) ресурси є економічним благом і інструментом забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку, в економіках же слабких і соціально вразливих (наприклад, Нігерія, Ангола, Ірак, Ліберія) надлишок природних ресурсів є причиною ЕК, нерідко таких, що трансформуються у збройні сутички і протистояння (Сабадаш, 2008).

До ключових економічних чинників, які можуть бути каталізатором ЕК, ми відносимо такі:

- експортоорієнтованість сировинних галузей економіки: хімії, металургії, видобування і первинної переробки сировини – саме ці галузі характеризуються максимальним залученням природно-ресурсного потенціалу, сировини, енергетичних ресурсів;
- експортоорієнтованість сільського господарства, виробничу основу якого складають природні і кліматичні ресурси;

- низький ступінь диверсифікації економік, особливо слабкорозвинених, що суттєво обмежує можливості населення брати участь у створенні широкого асортименту продукції або бути залученим у сферу обслуговування. Політика моносекторального виробництва, коли велика кількість товаровиробників спеціалізуються на однаковому продукті, призводить до виснаження природних ресурсів (особливо земельних, водних і лісових) і посилює антропогенне навантаження на довкілля. Як наслідок, мають місце структурні диспропорції зайнятості у економіках країн слабкорозвинених і розвинених². Слабка економічна диференціація різко підвищує ризики секторальної кризи, оскільки фінансово-технічні можливості інших галузей економіки є обмеженими;
- диференціація у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів, підсилена дефіцитом ресурсів через нерівномірний їх розподіл за територією. Ризик виникнення ЕК зростає у разі відсутності узгоджених міждержавних (транскордонних) програм використання спільного природного ресурсу;
- непродуктивна урбанізація: наслідком має проблеми зайнятості населення і трудової міграції;
- коливання цін на основні види сировини і сировинних напівфабрикатів, як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках;
- значне скорочення зовнішніх інвестицій, виведення капіталу за межі країни, а також зміна інвестиційних тенденцій і пріоритетів.

Важливим аспектом, без якого характеристика ЕК буде неповною, є *культурно-історичний чинник*. Саме культура є засобом і інструментом позитивних соціально-економічних змін у суспільстві, формує матеріальні і духовні потреби людини, як то культура споживання/використання ресурсу, задоволення матеріальних потреб, поводження з відходами, культурно-

---

² Для слабкорозвинених країн характерною структурою зайнятості населення є: сільське господарство і землеробство (більше 70%); промисловість (близько 10%); сфера послуг (близько 20%). Для економічно розвинених країн: сільське господарство і землеробство (біля 2%); промисловість (більше 20%); сфера послуг (близько 80%).

естетичні обмеження тощо. Культурно-історичні чинники формують підвалини економічного, соціального, науково-технічного і техніко-технологічного прогресу.

Окремо слід виділити ще одне джерело потенційних ризиків ЕК – *фінансово-економічна політика міжнародних фінансових інституцій і економічних об'єднань*, таких як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Світова організація торгівлі. Головним завданням їх діяльності є підтримка країн-донорів через механізми фінансових позик і техніко-технологічних трансфертів у питаннях реструктуризації їх економік. Однак в умовах функціонування слабких економічних, політичних, правових і соціальних інститутів існують значні ризики трансформації економіки країни-донора під потреби зовнішніх інвесторів і міжнародного ринку. У такому випадку інтегральний соціо-еколого-економічний ефект може бути для країни-донора негативним.

Соціо-еколого-економічний аналіз природи ЕК дозволяє нам виокремити такі визначальні показники, які характеризують функціональні взаємозв'язки у системі «екологічний конфлікт – чинники впливу»:

$$EK = f(Q_{NR}; Q_{LR}; T_{RR} (T_{URR}); I_R; Q_{NES}; N_P),$$

де: Q_{NR} , Q_{LR} – кількість і якість природного ресурсу відповідно; T_{RR} – темп відновлення природного ресурсу (для відновлюваних ресурсів); T_{URR} – темп виснаження природного ресурсу (для невідновлюваних ресурсів); I_R – інтенсивність залучення природного ресурсу у сфери виробництва і споживання; Q_{NES} – кількість економічних суб'єктів, що конкурують за ресурс; N_P – чисельність населення.

ЕК характеризується *потенціалом врегулювання*, під яким ми розуміємо здатність конфлікту бути вирішеним (врегульованим), незалежно від прийнятності результатів для сторін конфлікту у перспективі (рис. 5).

Врегулювання ЕК забезпечується залученням різних стратегій, прийомів, методів і інструментів, вибір і практичне використання яких залежить від причин, об'єкту, динаміки розвитку і інтенсивності перебігу ЕК, специфіки інтересів і особливостей сторін конфлікту тощо.

Метод врегулювання (розв'язання) ЕК – це комплекс збалансованих заходів і інструментів економіко-правового та інституціонального характеру, залучення і використання яких сприятиме досягненню цілей врегулювання конфлікту.

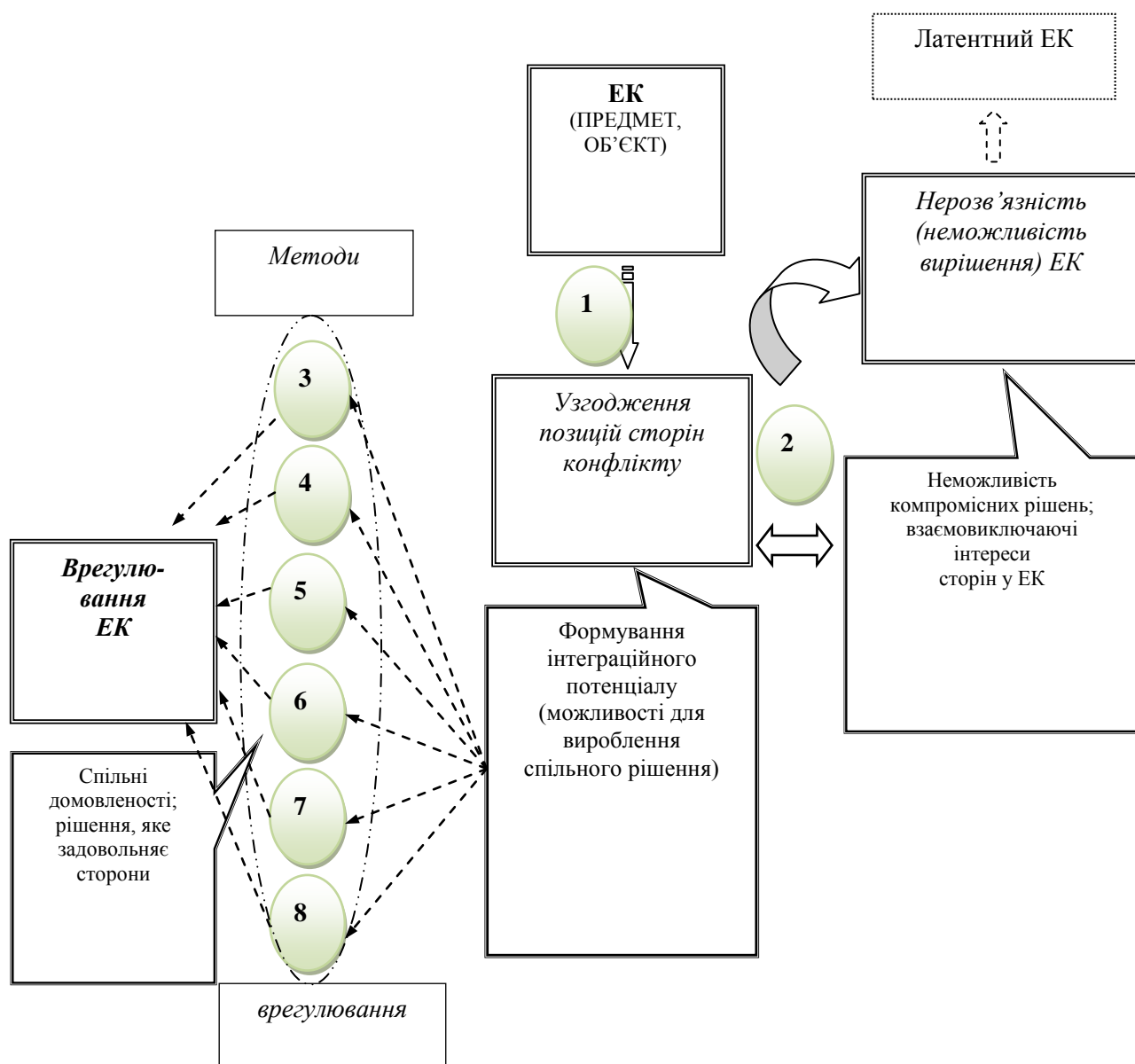

Рисунок 5 – Потенціал врегулювання ЕК:

1 – виникнення ЕК; 2 – 7 – методи врегулювання.

Розглянемо більш детально процедури розв'язання та особливості інструментарію, який може бути залучено учасниками конфлікту для ефективного використання потенціалу врегулювання ЕК (див. рис. 5).

1 – виникнення ЕК: визнання факту (існування) ЕК. Для ідентифікації ЕК (визначення причин, предмету і об'єкту) проводяться збір, обробка і вивчення інформації по ЕК, а також попереднє дослідження фактів і оцінка ступеню впливу ЕК на сторони конфлікту і довкілля тощо. Подальші зусилля і дії сторін ЕК мають бути зосереджені на узгодженні позицій, пошуку компромісу з метою формування потенціалу врегулювання конфлікту.

2 – ігнорування ЕК (або пасивна реакція на ЕК): небажання або неможливість (з об'єктивних чи суб'єктивних причин) визнавати існування ЕК (екологічного протиріччя). У довгостроковій перспективі не виключена трансформація ЕК в латентний та за умови подальшого ігнорування – у такий, що неможливо вирішити, тобто поведінка та взаємовиключаючі інтереси сторін конфлікту унеможливають вироблення і прийняття компромісних рішень.

За умови визнання сторонами факту існування ЕК та наявності бажання (необхідності), можливостей і засобів його врегулювання у перспективі, сторони конфлікту координують дії для формування інтеграційного потенціалу та залучення ефективних, адекватних конфліктній ситуації, методів (способів) вирішення ЕК. Вибір методу (способу) врегулювання ЕК має базуватися з одного боку, на максимальному врахуванні і задоволенні інтересів сторін конфлікту, з іншого – на мінімізації їх еколого-економічних, політичних, соціальних і моральних втрат.

3 – врегулювання ЕК спільними зусиллями залучених у нього сторін: ґрунтуючись на інформації від усіх залучених у ЕК сторін і результатах спільних акцій (дій, домовленостей), учасники конфлікту самостійно приймають узгоджене (компромісне) рішення, яке задовольняє усі зацікавлені сторони («ідеалістичний» підхід).

4 – врегулювання ЕК (консолідоване рішення) на основі оцінок, експертиз тощо: частіш за все така процедура врегулювання використовується місцевими

органами влади (на локальному і регіональному рівнях), інституціональними структурами, іншими уповноваженими організаціями, оскільки вони мають необхідні для цього знання, досвід, універсальні процедури, технічний і організаційний потенціал («інституціонально-правовий» підхід).

5 – розв’язання ЕК процедурами судочинства: залучення третьої сторони для ухвалення по ЕК судового рішення, заснованого на нормах закону (національних чи міжнародних) і додержанні юридичних процедур (кримінальне, адміністративне судочинство; конституційний, третейський, арбітражний суди) («правовий» підхід). Необхідною умовою для можливості залучення такого методу врегулювання ЕК є узгодженість позицій сторін конфлікту стосовно юридичних і правових норм і процедур (вони мають бути законодавчо визнаними сторонами ЕК і не викликати заперечень з точки зору імплементації).

6 – врегулювання ЕК через залучення громадських, політичних та ін. структур. Управління ЕК відбувається через процедури впливу: лобіювання інтересів; вимоги змін нормативно-законодавчої бази і регуляторних актів; ініціювання громадських і політичних акцій, обговорень, референдумів, дебатів, слухань, комісій тощо («регуляторний» підхід). Забезпечуючими чинниками ефективного залучення і використання інструментів врегулювання ЕК цієї групи є: а) відкритість суспільства; б) прихильність демократичним принципам розвитку; в) розвинене громадянське суспільство; г) розгалужена мережа ефективно діючих неурядових (громадських), особливо екологічних, організацій і фондів тощо.

7 – врегулювання ЕК ринковими інструментами: 7.1) використання процедур регулювання ціни на «конфліктні» ресурси; 7.2) трансформація ресурсних режимів (режим доступу до ресурсу, режим управління ресурсом і режим використання ресурсу (Сабадаш, 2007) з метою скорочення екодеструктивного впливу, зменшення екологічного дефіциту і оптимізації ресурсовикористання та сприяння таким чином вирішенню ЕК; 7.3) використання прав власності на природні ресурси (мінеральні ресурси, ліс,

воду, землю, ін.); 7.4) ринкові інструменти (ціноутворення, конкуренція, кон'юнктура, податки, пільги, преференції, обмеження, заборони, ін.) («ринковий» підхід).

8 – силові методи вирішення ЕК, тобто вирішення ЕК під тиском сили: силове протистояння, насильницькі дії, збройні сутички, акції громадської непокори, навмисне саботування рішень тощо («силовий» підхід). Такий спосіб може використовуватися у випадку нерівності сторін конфлікту за політичними, військовими, інституціональними, фінансовими та ін. ознаками. Незважаючи на те, що з точки зору досягнення результату силові методи є найефективнішим, вони є найменш конструктивними з точки зору використання потенціалу врегулювання. Слід зазначити, що за таким сценарієм частіш за все причина ЕК не усувається, проблема не вирішується остаточно, тому зберігається досить високий ризик розвитку конфлікту у майбутньому із новою силою, із більш непередбачуваними наслідкам. Окрім того, ЕК може трансформуватися у латентний, постійно жевріючий, коли слабший учасник конфлікту обирає приховані методи спротиву, тим самим поглиблюючи і ускладнюючи ЕК.

Можливе залучення й інших методів (способів), які ґрунтуються на бажанні і можливостях конфліктуючих сторін врегулювати ЕК або запобігти йому.

Основу структурної схеми узгодження еколого-економічних інтересів у ЕК (рис. 6) складають наступні елементи.

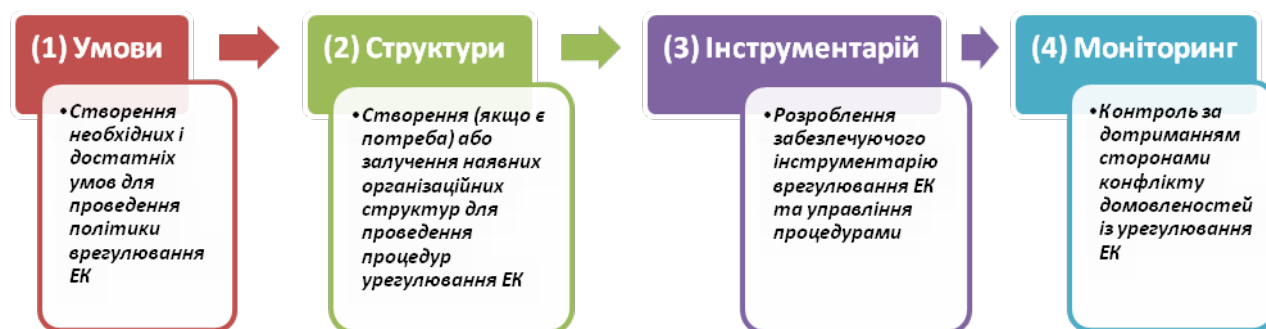

Рисунок 6 – Організаційно-економічні процедури узгодження еколого-економічних інтересів у ЕК

«Умови» (1): має включати процедури розроблення стратегії (стратегій) врегулювання ЕК із визначенням ключових завдань, а також залученням відповідного правового інструментарію (нормативно-правових актів національного і міжнародного характеру, міждержавних (транскордонних) угод тощо).

«Структури» (2): діяльність структур, залучених до врегулювання ЕК, має бути скерована на виконання організаційно-економічних рішень у рамках процедур врегулювання ЕК.

«Інструментарій» (3): система інструментів забезпечення процедур врегулювання ЕК включає дві підсистеми:

3.1 – безпосередньо інструменти врегулювання ЕК: економічного, екологічного, соціального, техніко-технологічного, правового, політичного характеру;

3.2 – інструменти управління процедурами врегулювання ЕК організаційного характеру.

«Моніторинг» (4): система інструментів і заходів із забезпечення виконання сторонами конфлікту досягнутих домовленостей.

Врегулювання ЕК забезпечується залученням і практичним використанням різних стратегій (методів) і інструментарію (табл. 2), вибір яких залежить від типу ЕК, його причин, динаміки та інтенсивності розвитку, інтересів конфліктуючих сторін тощо.

Таблиця 2 – Інструментарій врегулювання ЕК

Тип (вид)	Опис інструментарію
Ігнорування ЕК (або пасивна реакція на ЕК)	Небажання або неможливість (з об'єктивних чи суб'єктивних причин) визнавати існування ЕК (протиріччя). У довгостроковій перспективі не виключена трансформація ЕК в латентний та за умови подальшого ігнорування – в такий, що неможливо вирішити
Визнання факту (існування) ЕК	Проведення досліджень ЕК (збір, обробка і вивчення інформації; вивчення фактів і оцінка ступеню впливу ЕК на сторони конфлікту і довкілля тощо)

Тип (вид)	Опис інструментарію
Врегулювання ЕК спільними зусиллями залучених у нього сторін	Ґрунтуючись на інформації від усіх залучених у ЕК сторін і результатах спільних акцій (дій, домовленостей), учасники конфлікту самостійно приймають узгоджене рішення, яке задовольняє зацікавлені сторони
Врегулювання ЕК (консолідоване рішення) на основі оцінок, експертиз тощо	Використовується місцевими органами влади, інституціональними структурами, іншими уповноваженими організаціями, оскільки вони мають необхідні знання, досвід, універсальні процедури, технічний і організаційний потенціал
Розв'язання ЕК процедурами судочинства	Залучення третьої сторони для ухвалення судового рішення по ЕК, заснованого на нормах закону (національних чи міжнародних) і додержанні юридичних процедур (кримінальне, адміністративне судочинство; конституційний, третейський, арбітражний суди)
Врегулювання ЕК через залучення громадських, політичних та ін. структур	Управління ЕК через процедури впливу: лобіювання інтересів; вимоги змін нормативно-законодавчої бази і регуляторних актів; ініціювання громадських і політичних акцій, обговорень, референдумів, дебатів, слухань, комісій тощо
Врегулювання ЕК ринковими механізмами (інструментами)	Використання процедур регулювання ціни на «конфліктні» ресурси; трансформація ресурсних режимів з метою врегулювання ЕК; використання прав власності на природні ресурси (мінеральні ресурси, ліс, воду, землю, ін.); ринкові інструменти (ціноутворення, конкуренція, кон'юнктура, податки, пільги, преференції, обмеження, заборони, ін.)
Силові методи вирішення ЕК	Вирішення ЕК під тиском сили: силове протистояння, насильницькі дії, збройні сутички, акції громадської непокори, навмисне саботування рішень тощо
Інші методи врегулювання ЕК	Будь-які інші методи й інструментарій, які ґрунтуються на бажанні і можливостях конфлікуючих сторін врегулювати ЕК і не наведені у таблиці

Висновки

Конфлікти є невід'ємним елементом соціально-економічних відносин у суспільстві. Обмеженість природних ресурсів, підсилена нерівномірним їх розподілом, нерівним доступом до них, а також несприятливими економічними, соціальними і культурно-історичними чинниками, є причиною ресурсних і екологічних конфліктів. Виснаження природно-ресурсного потенціалу і, як наслідок, зменшення багатства нації матимуть непередбачувані негативні наслідки для еколого-економічних систем вже у найближчій перспективі. Саме

з цих позицій стратегічним завданням учасників ринку є вироблення консолідованого підходу до запобігання (вирішення) ЕК, який би ґрунтувався на адекватних і найбільш ефективних механізмах їх врегулювання і забезпечував реалізацію визначених імперативів сталого розвитку.

Список використаних джерел

1. Балабанова Л. В. Конфліктологія [Текст] : Навч. посіб. / Л. В. Балабанова, К. В. Савельєва. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2007. – 351 с.
2. Бобылев С. Н. Экономическая эффективность сохранения биразнообразия [Текст] / С. Н. Бобылев, П. В. Михаленко // Эколого-экономический механизм сохранения биоразнообразия особо охраняемых природных территорий : III Междунар. науч.-практ. конф., 4-6 сент. 2008 г. : тезисы докл. – Брест : Альтернатива, 2008. – С. 23–25.
3. Быстряков И. К. Адаптивное управление эколого-ориентированным развитием как методологическая проблема [Текст] / Методы решения экологических проблем. – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2001. – С. 51-68.
4. Водні ресурси на рубежі ХХІ ст.: проблеми раціонального використання, охорони та відтворення [Текст]: [за ред. академіка УЕАН, д.е.н., професора М. А. Хвесика]. – К. : РВПС України НАН України, 2005. – 564 с.
5. Данилишин Б. М. Природно-екологічний потенціал в стратегії сталого розвитку України [Текст] / Б. М. Данилишин // Наука та наукознавство. – 2006. – №3. – С. 94–100.
6. Д. Диксон, Л. Скура, Р. Карпентер, П. Шерман. Экономический анализ воздействий на окружающую среду [Текст] / Перевод с англ. А. Н. Сальникова, С. С. Шалыпиной. Научные редакторы перевода и авторы предисловия С. Н. Бобылев, Т. Г. Леонова, М. И. Сметанина. – М. : ООО Изд-во «Вита – Пресс», 2000. – 272 с.
7. Иноземцев В. Л. Постиндустриальное общество как теоретическая конструкция и формирующаяся реальность [Текст] / В. Л. Иноземцев // Социально-экономические проблемы информационного общества / Под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 120-148.
8. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры [Текст] / В. А. Лефевр. – М.: «Вышая школа», 1967.
9. Лефевр В. А. Алгебра конфликта [Текст] / В. А. Лефевр, Г. Л. Смолян. – М.: КомКнига, 2007. – 72 с.
10. Лон Ф. Эффективное и устойчивое использование природных ресурсов [Текст] / Ф. Лон // Социально-экономический потенциал устойчивого развития / Под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2007. – С. 519–594.

11. Мельник Л. Г. Экологические конфликты и сотрудничество в глобальной экономике [Текст] / Л. Г. Мельник, В. В. Сабадаш, С. Д. Калашник // Методы решения экологических проблем. – Выпуск №2 / Под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника и к.э.н., доц. В. В. Сабадаша. – Сумы : Винниченко Н. Д., ОАО «СОТ» издательство «Козацький вал», 2005. – С. 255–263.
12. Мельник Л. Г. Экономика и информация: экономика информации и информация в экономике: Энциклопедический словарь [Текст] / Л. Г. Мельник. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. – 384 с.
13. Мельник Л. Г. Методология развития [Текст] : Монография / Л. Г. Мельник. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2006. – 662 с.
14. Минеральные ресурсы мира [Текст] / [гл. ред. Монастырных О. С.]. — М. : ФГУНПП «Аэрогеология», 2006. – Т. 1. – 410 с.
15. Полтерович В. Экономическая политика, качество институтов и механизмы «ресурсного проклятия» [Текст] / Полтерович В., Попов В., Тонис А. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 98 с.
16. Прогноз науково-технологічного та інноваційного розвитку України (попередній варіант) [Текст] / Під редакцією акад. НАН України А.П. Шпака та акад. АПН України А.М. Гуржія. Упорядники Маліцький Б.А. та Попович О.С. – Збірник матеріалів. – К.: Фенікс, 2006. – 160 с.
17. Сабадаш В. В. Соціально-економічні виміри екологічного конфлікту [Текст] / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2006 а. – № 2. – С. 190-201.
18. Сабадаш В. В. Методологічні підходи до детермінації екологічного конфлікту [Текст] / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2006 б. – № 4. – С. 49-62.
19. Сабадаш В. В. Социально-экономическое измерение экологических конфликтов в достижении устойчивого развития [Текст] / В. В. Сабадаш // Социально-экономический потенциал устойчивого развития / Под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2007. – С. 963–982.
20. Сабадаш В. В. Лісові ресурси і екологічний конфлікт: аналіз взаємозв'язків [Текст] / В. В. Сабадаш // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: збірник науково-технічних праць. – Львів: НЛТУ України. – 2008, вип. 18.9. – С. 65-78.
21. Смолян Г. Л. Исследование операций – инструмент эффективного управления [Текст] / Г. Л. Смолян. – М.: «Знание», 1967.
22. Стратегия конфликта [Текст] / Томас Шеллинг; пер. с англ. Т. Даниловой под ред. Ю. Кузнецова, К. Сони́на. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 366 с. (Серия «Международные отношения»).
23. Фон Нейман Дж. Теория игр и экономическое поведение [Текст] / Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн. – М.: Наука, 1970.
24. Шауер Т. Информационные технологии и проблемы устойчивого развития [Текст] / Т. Шауер // Социально-экономические проблемы информационного общества / Под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 358–380.

25. Штракс М. Г. Социальное противоречие [Текст] / М. Г. Штракс. – М.: Мысль, 1977. – 158 с.

26. Эквадор подал иск в Международный суд в Гааге. Ответчицей выступает Колумбия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://prm.ru/global/2008-04-01/16655>. (Актуально на 01.04.2008 г.). – Назва з титул. екрану.

27. Юридическая конфликтология / Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М.: Институт государства и права РАН, 1995.

28. Ядов В. А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций [Текст] / В. А. Ядов. – СПб.: Интерсоцис, 2006. – 112 с.

29. Carius, Alexande, Geoffrey D. Dabelko, & Aaron T. Wolf. (2004). «Water, conflict, and cooperation». Environmental change and Security Program Report 10, 60–66.

30. Coser L.A. The Functions of Social Conflict. – London: Free Press, 1956.

31. El-Baz, Farouk & R.M. Makharita (Eds.). (1994). The Gulf War and the environment. Lausanne: Gordon and Breach Science Publishers.

32. Engelen, Peter-Jan. Regulating Insider Trading – An Ethical Consequentialist View [Текст] // Механізм регулювання економіки. – 2003. – № 1. – С. 139-155.

33. Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine) / Peace Palace Library [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://peacepalacelibrary-weekly.blogspot.com/2009/02/maritime-delimitation-in-black-sea_03.html. (Актуально на 03.02.2009 г.). – Назва з титул. екрану.

34. McNeely, Jeffrey. (2000). «War and biodiversity: An assessment of impacts». In J. Austin and C. E. Bruch (Eds.), The environmental consequences of war. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

35. Understanding Environment, Conflict, and Cooperation: United Nations Environment Programme and Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2004.

* * *

Сабадаш Віктор Володимирович
02 листопада 2010 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Монографія

**РИЗИКИ, БЕЗПЕКА,
КРИЗИ І СТАЛИЙ РОЗВИТОК
В ЕКОНОМІЦІ**

Методології, моделі, методи управління
та прийняття рішень

Колектив авторів:

Бурбело О.А., Віталійський В.В., Єськов С.В., Кретова А.Ю., Ларіков В.Ю., Ляшенко О.М., Матвійчук А.В., Недодаєва Н.Л., Рамазанов С.К., Сігал А.В., Степаненко О.В., Бабічев Д.О., Заєць О.М., Щеглов Д.С., Андросов С.М., Меженська С.І., Зуєва О.І., Рибак В.В., Шевчук Г.М., Скрипчук П.М., Скрипчук М.П., Сабадаш В.В., Степанюк Н.А.

Науковий редактор: Рамазанов С.К. – декан факультету інноваційної економіки і кібернетики СНУ ім. В. Даля, заслужений діяч науки і техніки, доктор економічних наук, доктор технічних наук, професор.

ISBN 978-617-579-451-7

Монографія присвячена одній з актуальних проблем сучасної економіки - розробці методології, методів та інструментарію для безпечного і сталого розвитку економічних та еколого-економічних систем. На основі накопиченого в Україні і в світі передового досвіду, попередніх розробок здійснена спроба побудови нового наукового напрямку - теорія, методи і технології в моделюванні та управлінні стійким розвитком складних соціально-економічних та еколого-економічних систем в умовах ризиків, небезпек і криз. В якості методичної основи для створення такої теорії використовується методи нелінійної динаміки, комп'ютерне моделювання та інноваційних технологій управління. Розглядаються основи теоретичних, методологічних і прикладних задач моніторингу, моделювання, прогнозування, планування, управління та прийняття рішень в умовах невизначеності, ризиків, небезпек, криз і катастроф. Значну увагу в роботі приділений питань практичної реалізації отриманих результатів на основі широкого застосування сучасних методів системного аналізу та синтезу, нелінійних та інформаційних технологій.

Дана монографія буде корисною для сучасних менеджерів, керівників підприємств, фахівців органів державного управління різних рівнів, науковців працівників НДІ, викладачів вузів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями управління та прийняття рішень задачі безпечного, стабільного і життєздатного розвитку економічних та еколого-економічних систем.

Монография посвящена одной из актуальных проблем современной экономики - разработке методологии, методов и инструментария для безопасного и устойчивого развития экономических и эколого-экономических систем. На основе накопленного в Украине и в мире передового опыта, предыдущих разработок осуществлена попытка построения нового научного направления - теория, методы и технологии в моделировании и управлении устойчивым развитием сложных социально-экономических и эколого-экономических систем в условиях рисков, опасностей и кризисов. В качестве методической основы для создания такой теории используется методы нелинейной динамики, компьютерное моделирование и инновационных технологий управления. Рассматриваются основы теоретических, методологических и прикладных задач мониторинга, моделирования, прогнозирования, планирования, управления и принятия решений в условиях неопределенности, рисков, опасностей, кризисов и катастроф. Значительное внимание в работе уделено вопросам практической реализации полученных результатов на основе широкого применения современных методов системного анализа и синтеза, нелинейных и информационных технологий.

Данная монография будет полезна для современных менеджеров, руководителей предприятий, специалистов органов государственного управления различных уровней, научных работников НИИ, преподавателей вузов, аспирантов, студентов и всем, кто интересуется вопросами управления и принятия решений задачи безопасного, устойчивого и жизнеспособного развития экономических и эколого-экономических систем.

ISBN 978-617-579-451-7

9 786175 794517